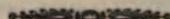

ADMONITIO

O. F. FRITZSCHE (1)

IN DIVINARUM INSTITUTIONUM EPITOMEN.

« Institutionum divinarum Epitomen jam Hierony-
mus librum dicit acephalon. In edd. Ven. 1471, 72, Rom. 74, et Rostoch. 76, omnino desideratur; reliquæ vero edd. sæc. xv, xvi et xvii, omissis prioribus capitibus lv, ultimam tantum ejus partem, modo in octavio, modo in duodecim capitulis distinctam continent. Sed hæc ipsa libri particula in quatuor tantum legitur libris scriptis: in c. Bodlei., 1 Bon. et 2 Regg., quorum alter est Reg.-Put., isque in fine etiam mutillus. (*Explicit cap. 66 v. PROMISSA VENIENTES.*) Perminus libellus expertus est fatum. Nam quem crederes scriptorem inchoatum reliquise, aut nescio quam temporis injuriam detruncasse, pœne integer (nonnulla enim intercederunt, v. c. 14 et 20) nobis servatus est in codice Taurinensi. Ex quo libro cum C. M. Pfaffius Epitomen primum eruisset, eamque illus-

A tratam edidisset Par. 1712, in-8°, ac deinde iterum separatim Davisius cum notis vulgasset Cantab. 1718, in-8°, ab editoribus Lactantii non tantum multo auctior, sed etiam emendator exhiberi potuit. Illa enim posterior libri pars a prioribus editoribus exhibita fluxit e codice perquam mendoso, sed jam ope edd. Taur., Bon. et Reg.-Put. plerisque locis facile emendari potuit. Cæterum cod. ille Taur., qui, præter Epitomen, alios etiam libros continet, ut genealogiam biblicam, quam una cum specimine historiæ Manichæorum denuo descripsit, et ed. Ferd., Flor., Fleck., est membranaceus, litteris uncialibus nec ligatis. Verba nullo spatio sunt distincta. Scriptus est sæculo sexto, fortasse quinto, sed librarius saepissime peccavit, et linguae latine fere ignarus videatur fuisse. Epitome an non a Lactantio ipso esset profecta unus Walch. dubitavit: sed vir doctus hanc opinionem temere jecit. »

(1) In præfatione editionis Lipsianæ quam publici Juris fecit vir doctus, hoc ipso anno 1814, II parte Lactantii operum.

LUCII CÆCILII FIRMIANI LACTANTII EPITOME DIVINARUM INSTITUTIONUM, AD PENTADIUM FRATREM.

PRÆFATIO.

Totius epitomes ac institutionum concilium et ratio.

Quanquam Divinarum Institutionum libri, quos jampridem ad illustrandam veritatem religionemque conscripsimus, ita legentium mentes instruant, ita informent, ut nec prolixitas pariat fastidium, nec

C oneret ubertas: tamen horum tibi Epitomen fieri, Pentadi frater, desideras; credo, ut ad te aliquid scribam, tuumque nomen in nostro qualcumque opere celebretur. Faciam quod postulas, etsi difficile videtur ea, quæ septem maximis voluminibus explicata sunt, in unum conferre. Fit enim totum et minus plenum, cum tanta rerum multitudo in

VARIORUM NOTÆ.

abbreviatio.

Conscriptimus. Ms. habet conscribimus.

Aliquid. Debet in editis; legitur tamen in ms. Taurin. Sic enim habet autographum, quod ad nos summa humanitate misit illustrissimus ac doctissimus Pfaffius.

Quæ. In ms. que more omnium fere manuscriptorum.

In unum. Adde volumen.

PRÆFATIO. Hæc vox non extat in ms. uti nec caput divisio ac tituli, nec etiam summaria, quæ hic addere visum est, ut lumen aliquid accedit Lactantiano huic operi.

Illustrandam. In ms. *influstrandam*, idque more veteri. Sic in antiquis *vir influster*, pro *vir illustrer*.

Religionemque. In ms. *religionemque*; quasi esse,

angustum coarctanda sit, et brevitate ipsa minus claram, maxime cum et argumenta plurima et exempla, in quibus lumen est probationum, necesse sit prateriri; quoniam tanta eorum copia est, ut vel sola librum confidere possint. Quibus subtulis, quid potest utile, quid apertum videri? Sed emitas, quantum res sinit, et diffusa substigi gere, et prolixia breviare; sic tamen, ut neque res ad copiam, neque claritas ad intelligentiam deesse videatur in hoc opere, quo in lucem veritas protrahenda est.

CAPUT PRIMUM.

(Div. Inst. lib. 1, c. 3.)

De Divina Providentia.

Prima incidit questio, sine aliqua providentia, quae aut fecerit, aut regat mundum? Esse, nemini dubium est; siquidem omnium fere philosophorum, preter scholam Epicuri, una vox, una sententia est, nec fieri sine artifice Deo potuisse mundum, nec sine rectiore constare. Itaque non solum a doctissimis viris, sed et omnium mortalium testimonibus ac sensibus coarguitur Epicurus. Quis enim de providentia dubitet, cum videat caelos terramque sic disposita, sic temperata esse universa, ut non modo ad pulchritudinem ornatumque mirabilem, sed ad usum quoque hominum, ceterorumque viventium commoditatem apertissime convenienter? Non potest igitur, quod ratione constat, sine ratione cœpisse, quoniam certum est esse providentiam.

CAPUT II.

(Div. Inst. lib. 1, c. 2.)

Quod Deus sit unus, nec possint esse plures.

Sequitur alia questio, utrumne Deus unus, an

VARIORUM NOTÆ.

In angustum coarctanda. Ms. habet *coarsanda*: forte hec ultima vox ab artus derivaretur, ut ait Doctiss. Pfaffius. Attentis voces in *angustum* deesse in ms., attamen ea lego in viri clariss. Pfaffii autographo. — *In angustum coarctanda.* Seneca de Vita Bruta, c. 4: *Exercitus modo latius panditur, modo in angustum coarctatur.* Lib. vii Quest. Nat., cap. 27, extr.: *Non in angustum conjecta et arcata.* Lact. lib. vii, cap. 16: *Dies in angustum coarctatur.* Si fides anonymo Clerici, p. 342, verba in *angustum* non habet ms. Taur.: unde cancellis incliti, et aliis typis exprimentia curavi, alias non indigna Lactantio. D BUNEM.

Brevitate. Ms. habet *brevitate*, facili permutatione in b. Sic infra *breviare*, ubi ms. habet *breviare*. Sic et sub. fin. cap. 5.

Prateriri. In ms. *preteriri*. Hoc vulgatum est in mss. ubi e pro œ.

Quid potest utile, quid apertum. Habet BUN: — « *Quid poterit.. quid apertum.* » Sic in ms. Vid. Clericus, p. 342, 343. Loco vacuo Pfaffius posuit *utile*, ac poterit in potest motavit. Sed minus est vacuum illud spatium, quam ut illud implendo sufficiat verbum *utile*. Ille Hennmannus, cui verba, quibus subtulis videri, glossema videntur. Forte *quid poterit perspicuum*, *quid apertum utile*, legendum.

Esse. Subandi *providentiam*.

It. Non extat in ms.

Quoniam. Ille verbum minus apte hic dicitur; legendumque potius esset. Itaque certum est esse provi-

A plures? quæ quidem multum habet ambiguitatis. Dissident enim non modo singuli inter se, verum etiam populi atque gentes. Sed qui rationem sequitur, intelligit nec Dominum esse posse nisi unum, nec patrem nisi unum. Nam si Deus, qui omnia condidit, et idem Dominus, et idem pater est, unus sit necesse est, ut idem sit caput idemque fons rerum. Nec potest aliter rerum summa consistere, nisi ad unum cuncta referantur, nisi unus teneat gubernaculum, nisi unus frena moderetur, regique universa membra, tamquam mens una. Si multi sint in examinatione apum reges, peribunt aut dissipabuntur, dum

Regibus incessit magno discordia moto;

si plures in armento duces, tamdiu præliahabentur, donec unus obtineat: si multi in exercitu imperatores, nec pareri poterit a milite, cum diversa jubeantur, nec ab ipsis unitas obtineri, cum sibi quisque proximis consulat. Sic in hac mundi republica nisi unus fuisset moderator, qui et conditor, aut solus fuisset omnis haec moles, aut nec condi quidem omnino potuisse.

Præterea in multis non posset esse totum, cum singuli sua officia, suas obtinent potestates. Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei: quoniam id solum poterit, quod in ipso est; quod autem in aliis, nec audebit attingere. Non Vulcanus sibi aquam vindicabit, aut Neptunus ignem; non Ceres artium peritiam, nec Minerva frugum; non arna Mercurius, nec Mars lyram; non Jupiter medicinam; nec Asclepius solmen; facilius illud ab alio jactum suscipiet, quam ipse torquebit. Si ergo singuli non possunt omnia, minus habent virium, minus potestatis: is autem

C dentiam. Quia ex mundi creatione et Constanti regmine probatur non creditibus esse providentiam; non autem Epicureo dici potest: Providentia est, hinc fit ut omnia summa sapientia regantur. Prins ipsi probandum est esse providentiam; quod fit optime ex universi dispositione et temperatione. — Quoniam certum est esse providentiam. Ab his verbis incipio secundum caput. Post plures annos adeptus Davisii editionem, video idem ipsi placuisse. Unde haud necesse est cum Hennmanno legere, quare jam certe est. BUN.

Ambiguitatis. In ms. *ambiguitas*.

Intelliget. In ms. *intellegit*.

Rerum summa. Buneman. habet tantum *summa* sine voce *rerum*, et notam sequentem exhibet. — Pfaffius ediderat, *rerum summa*. Absit a ms. *rerum*, teste auct. Clerici, pag. 346, nec habent ipse lustrationes. Lib. i, 3: *non poterit summa constare*; ubi plura dedi. Conf. de Ira, c. 41.

Regibus. Ex Virg. l. iv Georg., vs. 68.

Obtineat. In optineat; sic infra ms. *optineri* et optineant.

Moribus. Davisius legit *viribus*.

Republica. In ms. *re p.*

Omnis. Dicitur abesse a ms.

Nec condi quidem. Mallem ne condi quidem; et sequenti voce repetitum. Emendavimus & re illud nec in alius Lact. locis, c. 9, lib. ii, c. 5. Conspirat Davisius.

Illud. In ms. *illut*.

Deus putandus est, qui potest totum, non qui de A maverint, nec ulli subjectum esse naturæ, cum ab ipso sit omnis natura generata.

CAPUT III.

(Div. Inst. lib. 1, c. 5 et 5.)

De Deo uno testimonia poetarum.

Unus igitur Deus est, perfectus, æternum, incorruptibilis, impassibilis, nulli rei potestate subjunctus, ipse omnia possidens, omnia regens, quem nec estimare sensu valeat humana mens, nec eloqui lingua mortalis. Sublimior enim ac major est, quam ut possit aut cogitatione hominis, aut sermone comprehendendi; denique, ut taceam de prophetis unius Dei predicatoribus, poete quoque, et philosophi, et vates testimonium singulari Deo perhibent. Orphens principalem Deum dicit, qui cœlum solemque B eum cæteris astris, qui terram, qui maria condiderit. Item noster Maro summum Deum modo spiritum, modo mentem nuncupat, eamque velut membris infusam totius mundi corpus agitare; item Deum per profunda cœli, per tractus maris terrarumque discurrere, atque ab eo universas animantes trahere vitam. Ne Ovidius quidem ignoravit a Deo instratum esse mundum, quem interdum opificem rerum, interdum mundi fabricatorem vocat.

CAPUT IV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 5.)

Quod Deus sit unus testimonia philosophorum.

Sed veniamus ad philosophos, quorum certior habetur auctoritas, quam poetarum. Plato monachiam asserit, unum Deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabil ratione perfectus. Aristoteles, auditor ejus, unum esse mentem, quæ mundo præsideat, confinatur. Antisthenes unum esse dicit naturalem Deum, totius summae gubernatorem. Longum est recensere, quæ de summo Deo, vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes, et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca stoicos secutus, et ipse Tullius prædicaverint, cum hi omnes, et quid sit Deus, definiere tentaverint, et ab eo solo regi mundum affir-

C

mur. Hæc omnes, de quibus dixi, Sibyllæ præter Cumæam, quæ legi nisi a Quindecimviris non licet, unum Deum esse testantur, principem, conditorem, parentem, non ab ullo generatum, sed a seipso satum, qui et fuerit a seculis, et sit futurus in secula, et idecirco solus coli debeat, solus timeri, solus a cœlestis viventibus honorari. Quarum testimonia, quia breviare non poteram, prætermisi, quæ si desideras, ad ipsos tibi libros revertendum est. Nunc reliqua persequamur.

VARIORUM NOTÆ.

Non. Pro non., in ms. quam rectissime. Subaudi- tur potius.

*Impassibilis. In ms. inpassibilis.**Prophetis. De his agit cap. 2, lib. 1.**Et vates. Dicitur abesse a ms.*

Singulari. Sic legitur passim singularis Deus apud Lactantium. Vide not. ad caput 5 libri de Mortibus Persecutorum. Sic libro II, cap. 17, circa finem, veri Dei ac singularis, et infra sub finem cap. 4.

Sumnum Deum. Centies apud Lactantium has voces reperies.

Plato. Vox Plato non extat in ms. sed ea legitur in capite 5 libri primi circa finem.

Et. Non est apud Pfaffium, sed restituit anonymous ex ipso ms.

Antisthenes. Illos eosdem philosophos appellat eosdem capite 5. Lactantius ut isto capite, nulla habita temporum ratione, sed prout ejus memorie occurset.

Totius. Ms. u[er]u[us] habet: recte legit totius doctus hujus

D libri editor primarius; posset tamen legi hujus, quod aequo optimum efficeret sensum.

Et ab eo solo regi mundum affirmaverint. Septem haec verba, quæ absunt a Pfaffio, dicuntur inesse in ms.

*Apud. In ms. apud.**Intelligere. In ms. intelligere.*

Sibyllas. De Sibyllis vide notam nostram, cap. 6, lib. 1.

Cimmeriam. In ms. Cimmeam, quod doctiss. Pfaffius interpetratur Cumæam: at J. B. le Brun putat esse Cimmeriam.

Samiam. In ms. Sammiam.

Albunea. Habet Bunem.: — « Albunea. Sic in ms., teste Anonymo Cler., pag. 350, Pfaffius Albunea editi. » IZUM. Est dandi casus Albuna eleganter. Sic solet; ut lib. 1, cap. 11, Agesilaos, Urano, in notis. »

*Cumæa. In ms. Cumæam.**Cumæam. In ms. Cymæam.*

Revertendum. In ms. dicit anonymous legi recur- dum est.

CAPUT VI.

(Div. Inst. lib. 1, c. 8.)

Deus, cum sit æternus et immortalis, sexu et successione non egit.

Hæc igitur tot ac tanta testimonia liquido perdoncent, unum esse regimèn in mundo, unam potestatem, cuius nec origo excogitari, nec vis enarrari potest. Stulti ergo, qui de concubitu natos putant deos esse, cum ipse sexus et corporum copulatio idecirco mortalibus a Deo data sint, ut per sobolis successio- nem genus omne servetur. Immortalibus vero quid opus est aut sexu aut successione, quos nec voluptas nec interitus attingit? Illi ergo, qui dīi putantur, quoniam et genitos esse tanquam homines, et procreasse constat, mortales utique fuerunt: sed dīi crediti sunt, quod, cum essent reges magni ac potentes, ob ea beneficia, quæ in homines contulerant, divinos post obitum honores consequi meruerunt, positisque templis atque simulacris, memoria eorum tanquam immortalium retenta est atque celebrata.

CAPUT VII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 9.)

De Herculis vita facinorosa et morte.

Sed cum sit omnibus fere gentibus persuasum deos esse, res tamen eorum gestæ, quas tam poeta: quam historici tradiderunt, homines fuisse declarant. Hercules, per qua tempora fuerit, quis ignorat, enim idem et inter Argonautas navigaverit, et, expugnata Troja, Laomedontem, Priami patrem, ob perfidium interficeret? Ab eo tempore paulo amplius quam mille ei quingenti computantur anni. Hic ne natus quidem honeste traditur, sed Alcmenæ adulterio genitus, et ipse vitiis genitoris addictus. Nec fœminis unquam, nec maribus abstinuit, orbemque totum non tam gloriæ, quam libidinis causa, nec tantum ad necandas belluas, quantum ad serendos liberos peragravit. Cumque esset invictus, ab una tamen Omphale triumphatus est, cui clava et spolio leonis tradito, induitus ipse freminea veste, atque ad pedes mulieris abjectus, pensa, quæ faceret, accepit. Idem postea in-

VARIORUM NOTÆ.

Cum. In ms. zecum: sed mendum est.

Ipse. In ms. ipsi: at rursus mendum.—Ipsi sexus, num. plur. qui non debebat mutari. Lact. lib. 1, c. 8: Apparet, Herculem Jovemque... homines fuisse, quoniam sunt ex duobus sexibus nati; sèpè in plurall, lib. 1, cap. 6: Duo sexus generandi causa instituti, recepta sexuum diversitate; et postea, duos esse sexus deorum. Adde lib. vi, cap. 25. BUN.

Voluptus. In ms. volun'as.

Positique. In ms. positiue.

Computantur anni. Numerum annorum non apponit Lactant. cap. 9, lib. 1, verum non longe a scopo hic aberrat. Argonautarum enim expeditio suscepta est annis octoginta tribus ante eversam Trojam: a Troja capta ad primam Olympiadem intercedunt anni quadrangenti triginta tres, a prima vero Olympiadæ ad tempus quo scripsit Lactantius, computantur mille ac sedecim anni; quæ omnia conficiunt annos 1552.

Alcmenæ. In ms. Alcimenæ.

Genitus. Hic et in aliis Lactantii libris agitur de

A stictu furoris elatus, parvos liberos et uxorem Megaram trucidavit. Postremo sumpta Dejanyræ conjugis ueste, cum diffugeret ulceribus, doloris impatiens, rogum sibi in Oeo-monte construxit, eoque se vivum cremavit. Sic efficitur, ut etiamsi ob virtutem deus credi potuisset, ob haec tamen homo fuisse credatur.

CAPUT VIII.

(Div. Inst. lib. 1, c. 10.)

De Æsculapio, Apolline, Marte, Castore et Polluce, atque de Mercurio et Baccho.

Æsculapium Tarquitius tradit ex incertis parentibus natum, et ob id expositum, atque a venatoribus collectum, caninis uberibus educatum, Chironi in disciplinam datum. Hic Epidauri moratus est, Cynosurus, ut Cicero ait, sepultus, cum esset iectu fulminis interemptus. Apollo autem pater ejus non dignatus est alienum gregem pascere, ut acciperet uxorem; et dilectum puerum cum peremisset imprudens, gemitus suos inscripsit in flore. Marti, viro fortissimo, adulterii crimen non desuit; siquidem catenis cum adultera vincitus spectaculo fuit.

Castor et Pollux alienas sponsas non impune raperunt, quos Homerus non poetica, sed simplici fide mortuos sepultosque testatur. Mercurius, qui de stupro Veneris genuit Androgynum, deus esse meruit, quia lyram reperit et palestram. Liber Pater, debellata India vitor, cum Cretam forte venisset, Ariadnem conspexit in littore, quam Theseus et violaverat, et reliquerat. Tum amore inflammatus, eam sibi in conjugium sociavit, et coronam ejus, ut poete ferunt, inter astra signavit. Mater ipsa post fugam et obitum viri cum in Phrygia moraretur, vidus et annos formosum adolescentem in deliciis habuit; et quia fidem non prestiterat, ademptis genitalibus, efformavit. Ideo etiam nunc Gallis sacerdotibus gaudet.

CAPUT IX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 19 et 21.)

De deorum turpitudinibus.

Ceres unde Proserpinam, nisi de stupro genuit? unde Latona geminos, nisi ex crimine? Venus deco-

D

Hercule Græcorum, de quo vide annotationem nostram ad caput 9. libri primi.

Megaram. Eam non nominaverat Lactantius cap. 9 lib. 1.

Veste, etc. Hæc non expresserat, Lactantius lib. 1, cap. 9.

Eoque. Legendum, in eoque.

Cicero. Cic. de Natura deorum lib. iii, cap. 22.

Gemitus suos inscripsit in flore. Imitatur Ovidium Metam., x, 215:

Ipse suos gemitus foliis inscribit, et Alii Flos habet inscriptum.

Ariadnem. In ms. Arianam.

Mater ipsa, etc. Id est mater deorum, quæ est Rhea, vel alio nomine Cybeles. Hæc usque ad finem capituli referuntur ad caput 21 libri primi.

Adolescentem. In ms. adulescentem, more usitato in antiquis mss. Hic fuit Attis de quo vide not. ad pag. 95, tom. 1.

rum et hominum libidinibus exposita, cum regnaret in Cipro, artem meretriciam reperit, ac mulieribus imperavit, ut quæstum facerent, ne sola esset infamis. Ipsæ illæ virgines Minerva et Diana, num castæ? Unde igitur prosilivit Erichthonius? Num in terram Vulcanus semen effudit, et inde homo tanquam fungus enatus est? Aut illa cur Hippolytum, vel ad secretas sedes, vel ad mulierem relegavit, ubi solus inter ignota nemora aetatem ageret, et jam mutato nomine, Virbius vocaretur? Quid haec significant, nisi incestum, quod poetæ non audent confiteri?

CAPUT X.

(Div. Inst. lib. i, c. 11.)

De Jove, ac ejus vita libidinosa.

Horum autem omnium rex et pater Jupiter, quem tenere in celo summam credunt potestatem, quid habuit potestatis, qui Saturnum patrem regno expulit, et armis fugientem persecutus est? quid continentiae, qui omnia libidinum genera exercuit? Nam idem Alcmenam Lædamque summis viris nuptas adulterio fecit infames; idem pulchritudine pueri captus, venantem ac virilia meditante ad fœmineos usus violenter abripuit. Quid virginum stupra commemorem, quarom multitudo quanta fuerit, filiorum numerus ostendit? In una tamen Thetide abstinentior fuit. Erat enim prædictum, quod is, quem paritura esset, major patre suo futurus esset. Pugnavit ergo cum amore, ne quis se major nasceretur. Sciebat ergo, se non esse perfectæ virtutis, magnitudinis, potestatis, qui, quod ipse Patri fecerat, timuit. Cur igitur maximus, optimus nominatur, cum se et peccatis contaminaverit, quod est injusti ac mali, et maiorem timuerit, quod est imbecillis ac minoris.

CAPUT XI.

(Div. Inst. lib. i, c. 11.)

Varia emblemata, quibus Jovis turpitudines velarunt poetæ.

Sed dicet aliquis, ficta hæc esse a poetis. Non est

VARIORUM NOTÆ.

Regnaret. In ms. *regnat*. Sed legendum *regnaret*, ut conjicere licet ex capite 17 libri 4.

Semen. Non extat in ms., sed legitur in capite 17 libri 1.

Relegavit. Ita legendum profecto, non quidem ex ms. ubi est *relegavit*, verum ex fine cap. 17 lib. i Div. Inst. ubi legitur: *Quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem?* Sic et Virgilii Aeneid. vii, vers. 775, de codem Hippolyto dicit:

*Et nymphæ Egeriae nemorique relegat,
Solus ubi in sylvis Italæ ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.*

Etatem ageret. Habet Bunem. :— « *Exigeret aetatem.* Paris. et Walch. editiones, *ageret*: sed ex manuscripto damus, auctore Pfaffio, *exigeret*, ut dixit ex Virgilio de eodem Hippolyto Lact. lib. i, cap. 17:

*Solus ubi ignobilis ævum
Exigeret;*

atque nemo nescit Terentii et Ciceronis phrasim, *exigere aetatem*. Eadem usus Plinius lib. vii Hist. Nat., cap. 43: *In quibus quaerendis sapientes aetatem exigerent.*

A hoc poeticum, sic fingere, ut totum mentiare, sed ea, quæ gesta sunt, figura, et quasi velamine aliquo versicolore prætexas. Hunc habet poetica licentia modum, non ut totum fingat, quod est mendacis et inepti, sed ut aliquid cum ratione commutet. In imbre se aureum vertisse dixerunt Jovem, ut Danaen falleret. Quis est imber aureus? Utique aurei nummi, quorum magnam copiam offerens, et in simum infundens, fragilitatem virginis animi hac mercede corrupt. Sic et imbre ferreum dicunt, cum volunt multitudinem significare telorum. Catamitum in aquila rapuit. Quæ est aquila? Legio scilicet, quoniam figura hujus animalis insigne legionis est. Europam transvecta in tauru. Quis est taurus? Utique navis, quæ tutelam habuit tauri specie figuratas. Sic Inachi filia, non utique bos facta transnavit: sed ejusmodi navis iram Junonis effugit, quod habebat bovis formam. Denique cum in Ægyptum delata esset, Isis est facta, cujus navium certo quodam die in memoriam fugæ celebratur.

CAPUT XII.

Poetæ ea, quæ ad deos spectant, non omnia fingunt.

Vides ergo, non omnia poetas confinxisse, et quædam præfigurasse, ut cum vera dicarent, aliquid tale numinis adderent iis quos deos esse dicebant; sicut etiam de regnis. Cum enim dicunt Jovem Cœli regnum sorte tenuisse, aut Olympum montem significant, in quo Saturnum, et Jovem postmodum habuisse veteres historiæ produnt, aut partem Orientis, quæ sit quasi superior, quod inde lux nascitur; Occidentis autem velut inferior, et ideo Plutonem inferos esse sortitum; mare vero cessisse Neptuno, quod oram maritimam cum omnibus insulis obtinuerit. Multa sic poetæ colorant; quod qui nesciunt, tanquam mendaces eos arguunt, verbo dunt. Nam re quidem credunt; quoniam deorum simulacula

VARIORUM NOTÆ.

Potestatis. Apud Boneman. vero legitur, *pietatis*, et in hanc vocem notam sequentem exhibet.— *Pietatis.* Ita certius correxi, ubi in Pfaffi et Walch. editionibus *potestatis* erat. Nam libri. i cap. 4: *Nonne (Jupiter) a prima sua pueritia impius, cum patrem regno expulit, et fugavit?* Docui et alibi has voces in Lactantio confundi. Mecum faciunt Davisius et Heumannus. Conf. ad Epit. c. 69. Bus.

Almenam. Ita etiam est in ms. Sed legendum *Almenam*, Amphitryonis uxorem. *Leda* vero fuit Tynndari Laconia regis uxor.

Thetide. In ms. *Theude*: sed erratum est amanuensis.

Imbecillis ac minoris. In ms. *imbecillis a minoris*: sed nævum est.

Jovem. Non extat in ms.

Quis est taurus. Hæc explicatoria sunt in Epitome, quam in ipso lib. i, c. 41.

Confinisse. In ms. *confixisse*.

Et quædam. Lege sed quædam.

Præfigurasse. In ms. *præfigurasse*: sed mendum est.

Tale. Heumannus putat legendum esse *tamen*.

Obtinuerit. In ms. *optimuerit*.

Poetæ. In ms. *Potæ*, scriptio mendosa.

sic singunt, ut cum mares ac foeminas faciant, et alios A cum fratribus suis sibi instituit atque paravit. »
conjuges, alios parentes, alios liberos fateantur,
poëtis utique assentientur: haec enim sine coitu et generatione esse non possunt.

CAPUT XIII.

(Lib. 1 Div. Instit. cap. 11.)

Narrantur facta Jovis ex Euhemero historico.

Sed omittamus sane poetas. Ad historiam veniamus, quæ simul et rerum Æde, et temporum ntitur vetustate. Euhemerus fuit Messenius, antiquissimus scriptor, qui de sacris inscriptionibus veterum templorum et originem Jovis, et res gestas omnemque progeniem collegit; item cæterorum decorum parentes, patrias, actus, imperia, obitus, sepulcra etiam persecutus est. Quam historiam veritatem Ennius in latinam, cuius hæc verba sunt: « Hæc ut scripta sunt, Jovis fratrumque ejus stirps atque cognatio, in hunc modum nobis e sacra scriptione traditum est. » Idem igitur Euhemerus Jovem tradit, cum quinque orbeni circumvivisset, et amicis suis atque cognatis distribuissest imperia, legesque hominibus, multaque alia bona fecisset, immortalis gloria memoriaque affectum sempiterna in Creta vitam communatasse, atque ad dens abisse, et sepulcrum ejus esse in Creta, in oppido Gnossos, et in eo scriptum antiquis litteris Græcis ΖΑΝ ΕΠΟΝΟΥ; quod est Jupiter Saturni. Constat ergo ex iis, quæ retuli, hominem fuisse, in terramque regnasse.

CAPUT XIV.

Saturni et Urani gesta ex historicis desumpta.

Transeamus ad superiora, ut originem totius erroris reprehendamus. Saturnus Cœlo et Terra traditur natus. Illoc utique incredibile est. Sed cur ita traditur, ratio certa est, quam qui ignorat, tanquam fabulam respuit. Saturni Patrem Uranum fuisse vocatum, et Hermes auctor est, et sacra historia docet. Trismegistus paucos admodum fuisse cum dicebat perfectæ doctrinæ viros, in iis cognatos suos enumeravit, Uranum, Saturnum, Mercurium. Euhemerus eundem Uranum primum in terram regnasse commemorat his verbis: « In illo primus in terris imperium summum Cœlus habuit: is id regnum una D

VARIORUM NOTÆ.

*Ac. Neumannus legit tum.**Uique. Neumannus legit itaque. Hæc omnia ex conjectura.**Scriptor. In ms. Scriptor.**Inscriptionibus. In ms. Inscriptionibus; in utroque verbo p in b mutato.**Latinam. Lege Latinum, vel supple lingnam.**Scripta. In ms. Scripta; sicut et infra scriptio, in ms. scribione. Ita semper legitur in ms. Taurin.**Circumvivisset. In ms. circumisset.**Hominibus. Adde dedisset.**In terramque. Neumannus legit in terraque, ut habetur Instit. lib. 1, c. 13 et 14.**Sequitur. Deest itaque Epitome libri primi cap. 12, et ceterorum usque ad 20.**Remique. In ms. Rem. que.**Larentinalia. In ms. Larentali. — Ms. non Laurenti-*

Hic in Cod. ms. plura deficiunt, duo certe, ut arbitror, illa. Nec vox parva tota extat, sed solum pars sub finem pagine. Sequitur:

Hominum stultam benevolentiam et errorem divinitus attributa sit.

CAPUT XX.

(Lib. 1 Div. Instit. cap. 11.)

De diis Romanorum propriis.

Dixi de religionibus, quæ sunt communies omnium gentium. Dicam nunc de diis quos Romani proprios habent. Faustuli conjugem Romuli Remique nutritam, cuius honori Larentinalia sunt dicata, vulgari fuisse corporis quis ignorat? Et idcirco Lupa occupata est, et in ferre speciem figurata. Fauna quoque et Flora meretrices erant, quarum altera Herculis fuit scortum, sicut Verrius tradit; altera cum magnas opes corpore quarsivisset, populum scripsit hæredem, et ideo in honorem ejus ludi Floralia celebrantur.

Tatius muliebre simulacrum in cloaca maxima repertum consecravit, et deam Cloacinam tuncupavit. Obsessi a Gallis Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt, et ob id Veneri Calve aram templumque posuerunt; item Pistori Jovi, quod eos monuerat in quiete, ut ex omni fruge panem facerent, et supra hostes jacerent, quo facto, desperantes Galli post inopia Romanos subiugaverunt, ab obsidione discesserant. Pavorem ac Pallorem Tullus Hostilius deos fecit. Colitur et Mens, quam, credo, si habuissent, nunquam colendam putassent. Honorem atque Virtutem Marcellus invenit.

CAPUT XI.

(Div. Instit. lib. 1, c. 20.)

De sacris deorum Romanorum.

Sed et alios ejusmodi commentitios deos senatus instituit, Spem, Fidem, Concordiam, Pace, Pudicitiam, Pietatem, que omnia, cum in animis hominum esse vera deberent, intra parietes falsa posuerunt. Hos tamen quamvis extra hominem in nulla sint omnino substantia, maliam potius coli, quam Rubiginem, quam Febre, quæ non sacranda sunt, sed execranda; quam Fornacem, cum suis Fornacalibus

*nali, sed Larentiali, ex secundis Pfaffli enris; ex quo propius singulas Larentialia. Sic alii, et Ovidius in Fast., v. 55:**Non ego te, tantæ nutrix Larentia genitis,**Nec taream vestras, Faustule pauper, opes.**Vester bonus veniet, cum Larentialia dicam.**Acceptus genitus illi December habet. B.C.**Vulnus corporis. Id est, prostituti. Vide not. ad cap. 17 et 20 libri 1.**Speciem. In ms. specie.**Ludi Floralia. Supple dicti vel quos appellant floralia, ut lib. 1 Div. Instit.**Panem. In ms. pacem.**Alios deos. Seguntur sola foeminina; et tamen hic et paulo post deos in mascul. vocat. Nimirum Latini, maxime poëte, deas saepe vocant deos. Bon.**Rubiginem. In ms. robiginem.*

saceris; quam Stercutum, qui fumo pinguefacere ter- A rari, quod haec disseruit et philosophus et sacerdos.

ram primus ostendit: quam deam Mutam, quae La- res genuit; quam Cuninam, que eunis infantium præ- est; quam Cacam, quae ad Herculem de furto boum detulit, ut occideret fratrem. Quam multa sunt alia portenta atque Iudicia, de quibus piget dicere? Ter- minatu tamen non libet praierire, quia ne Jovi qui- dem Capitolino cessisse traditur, cum lapis esset in- formis. Hunc finium putant habere custodianum, eique publice supplicatur, ut Capitolii immobile saxum romanum imperii fines et conservet et proroget.

CAPUT XXII.

(Div. Instit. lib. 1, c. 22.)

De sacris introductis a Fauno et Numa.

Has omnes ineptias primus in Latio Faunus induxit, B qui ei Saturno avo cruenta sacra constituit, et Picum patrem tamquam deum coli voluit, et fatuam Fannam conjugem sororemque inter deos collocavit, se Bonau deam nominavit. Deinde Rom. e Numa, qui agres- tes illos ac rodes virus superstitionibus novis ouer- vit, sacerdotia instituit, et deos familiis gentibusque distribuit, ut animos ferocis populi ab armorum stu- diis avocaret. Ideo Lucilius deridens ineptias istorum qui vanis superstitionibus serviunt, hos versus posuit:

Terriculas lamias Fauni, quas Porpiliique
Instituere Nume: tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri inantes credunt signa omnia ahena
Vvere, et esse homines, sc̄ isti omnia dicta
Vera putant, credunt signis cor iæsse in ahenis,
Pergula pictorum, veri nihil, omnia picta.

Tullius quoque de Natura deorum commentitios ac fictos deos queritur inductos, et hinc extitisse falsas opiniones, erroresque turbulentios, et superstitiones pene aniles. Quae sententia eo debet gravior compa-

rii, quod haec disseruit et philosophus et sacerdos.

CAPUT XXIII.

(Div. Instit. lib. 1, c. 21.)

De diis et sacris barbarorum.

Diximus de diis; nunc de ritibus sacrorum cultu- risque dicens. Jovi Cyprio, sicut Teuerus institue- rat, humana hostia macari solebat. Sic et Tauri Dia- ne hospites immolabant; Latianis quoque Jupiter hu- mano sanguine propitiatus est. Etiam ante Saturnum sexagenarii homines ex persona Apollinis de ponte in Tiberim dejiciebantur, et eidem Saturno Carthaginienses non modo infantes prosecabant, sed et victi a Siculis, ut piaculum solverent, ducentos nobilium filioꝝ immolaverunt. Nec illa his humaniora sunt, quae sunt etiam nunc Matri magnæ, atque Bellone, in quibus antistites non alieno sanguine, sed suo luant, cum amputatis genitalibus a viris migrant, nec ad fo- minas transeunt, aut sectis humeris deestabiles aras proprio cruento respurgunt. Sed haec crudelia.

Veniamus ad mina. Isidis sacra nihil aliud ostendunt, nisi quemadmodum filium parvum, qui dicitur Osiris, perdidit et invenierit. Nam primo sacerdo- tes ac ministri, derasis omnibus membris, tunisque pectoribus, plangunt, dolent, querunt, affectum matris imitantes; postmodum puer per Cyanecephalu invenitur. Sic luctuosa sacra laetitia terminantur. His etiam Cereris simile mysterium est, in quo, la- cibus accensis, per noctem Proserpina inquiritur, et ea inventa, ratus omnis gratulatione ac tædarum jacatione finitur. Laupsaceni asellum Priapo mac- tant. Ea enim visa est aptior victimæ, quæ ipsi, cui mactatur, magnitudine virilis obsecrati posset aquari.

Lindos est oppidum Rhodi, ubi Herculis saera maledictis celebrantur. Hercules enim cum boves

VARIORUM NOTÆ.

Stercutum, vel Sterculium, ut in l. x, c. 20, legitur.

Qui fimo pinguefacere. Ita apparet legendum esse, etsi scripserit librarius *fimo*. Pfäflins, Paris. et Welch. editiones *fimo* male retinuerent. BUN.

Quam. In ms. *Quæ.*

Et Deest in ms.

Et Picum..... valuit. Haec verba in Paris., Welch., Davis., Henman. editionibus non comparent: dedimus ope Pfälli ex manuscripto. BUN: —*Haec voces addimus in nostra editione ex O. Fr. Fritzsche, qui nobis as- sentit.*

Fatuam. In ms. *Fentan.* Vide Div. Instit. lib. 1, cap. 22, et not. ibidem.

Novis. In ms. *nobis*, modo scribendi usitato in hoc ms.

Et. Deest in ms.

Ahena. In ms. *aena*.

Sic isti. Ita etiam legitur lib. 1 Div. Institut., cap.

22. Vide ibi not.

In ahenis. In ms. *in hænis*.

Picta. Lege *ficta*, ut c. 22 libri 1.

Comparari. Davisius putat legendum computari, nec impetrare.

Laturis. Ita in ms. in editis erat *Latialis*. Utroque lecio recipita. Sequor manuscriptum.

Saturnum. Legitur in ms.: *Etiam ante Saturno..... dejiciebantur.* Scriptura manuscripti Taurin.: *Ante Sa- turno, quod pace clarissimi Pfälli dix. rim, non de- buit mutari in ante Saturnum in Paris. editione, ne- que enim illus unquam tradidit, ante Saturnum se-*

xagenarios de ponte in Tiberim dejectos esse; ad ipsum enim Saturnum haec pertinent, et ante significat adverbialiter hoc modo: *Saturno etiam ante homines in Tiberim pro sacrificio dejiciebantur.* Ita Lactant., lib. 1, cap. 21: *Saturnus in Lato eodem genere sacrificiis cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur; sed uī in Tiberim de ponte Milvio mitteretur, quod ex responso quodam (Apollinis) factitatum Varro auctor est, cuius responsi ultimus versus est talis:*

Kal. septemb. Krovifig, uā tō tarp̄ sp̄ntre p̄m̄.

Quod quia videatur ambiguum, et fax illi, et homo jaci solet. BUN.

Prosecrabant. Heumannus legit, *prosecabant.*

Et. Non exstat in ms. Heumannus putat et delendum esse.

Amputatis. In ms. *jamputatis*.

Sectis humeris. In ms. *secuti sumeris*.

Crudelia. Clariss. Pfäflus judicat addendum esse sunt.

Tunisque pectoribus. Lact. lib. 1 Institut., cap. 21, Sacerdotes ejus (Isidis) deglabrato corpore suo pec- tore tundunt. Lamprid. in Commodo, cap. 9: *Sacra Isidis colai, ut et caput raderet, et Anubin. portaret. Bellone servientes vero execrare brachium præcepit studio crudelitatis; Iiacos vero pincis usque ad perni- ciem pectus tundere cogebat.* BUN.

Rhodi. In ms. *Rhodii*.

Celebrantur. In ms. *celebratur*.

aratori abstulisset, atque immolasset, ille injuriam suam conviciis ultus est, eoque ipso Sacerdote postmodum constituto, sanctum est, ut iisdem maledictis, et ipse, et alii postea sacerdotes sacra celebrarent. Creiici autem Jovis mysterium est quomodo infans aut subtractus sit patri, aut educatus. Capella praesto est, cuius uberibus puerum Amalthea nutrit. Idem etiam matris deum sacra demonstrant. Nam quia tum Corybantes galcarum tintinnibus et scutorum pulsibus vagitum pueri texerant, nunc imago rei refertur in sacris: sed pro galeis cymbala, pro scutis tympana feruntur, ne puerum videntem Saturnus exaudiat.

CAPUT XXIV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 22.)

De origine sacrorum et religionum.

Hæc sunt mysteria deorum. Nunc etiam originem religionum requiramus, ut et a quibus, et per quæ tempora institutæ fuerint, eruamus. Didymus in iis libris qui inscribuntur Εξηγήσεως Πνευματικῆς, Melissa fuisse tradit Cretensium regem, cujus filia fuerint Amalthea et Melissa, quæ Jovem nutrierint caprino lacte ac melle. Hunc novos ritus ac pompas sacrarum introduxisse, et primum diis sacrificasse, id est Vestæ, quæ dicitur Tellus. Unde Poeta:

primamque deorum
Tellurem;

et postmodum: *deum matri*. Euhemerus autem in sacra historia ipsum Jovem dicit, postquam imperium ceperit, sibi multis in locis fana posuisse. Nam & circuens orbem, ut quemque in locum venerat, principes populorum amicitia sibi et hospitii jure sociabat. Cujus rei ut posset memoria servari, fanum sibi creari jubebat; atque ab hospitiis suis annua festa celebrari. Sic per omnes terras cultum sui nominis seminavit. » Quando autem isti fuerint, facile colligi potest. Scribit enim Thallus in historia sua, Belum regem Assyriorum, quem Babylonii colunt, quicunque Saturni fuerit æqualis et amicus, antiquiore fuisse Troico bello annis ccccxxii, et sunt ab illo

A capo anni MCCCCCLXX. Unde apparet, non amplius quam MCCCC esse annos, ex quo novis deorum cultibus institutis, humanum genus inciderit in errorem.

CAPUT XXV.

(Div. Inst. lib. 1, c. 23 et 25.)

De aureo sæculo; de simulacris ac Prometheo, qui primus hominem effigieavit.

Merito igitur poete commutatum esse aureum seculum memorant, quod fuerit regnante Saturno. Nulli enim tune, dii colebantur: sed unum et solum Deum noverant. Postquam se terrenis ac fragilibus subjugaverunt, coentes ligna, et æra, et lapides, commutatio saeculi facta est usque ad ferrum. Amissa enim Dei notitia, et uno illo vinculo humanæ socie-

B tatis abrupto, vastare se invicem, prædari ac debellare cœperunt. Quod si rursum oculos suos tollerent, ac Deum intuerentur, qui eos ad aspectum cœli suique excitavit, nunquam se curvos et humiles facherent terrena venerando, quorum stultitiam Lucretius graviter incusat, dicens:

Et faciunt animos humiles formidine divum
Depressosque prenunt ad terram,

qua reddunt. Nec intelligunt quam vanum sit ea timere quæ feceris, aut ab his aliquod sperare præsidium, quæ muta et insensibilia, nec vident, nec audiunt supplicarem. Quid ergo majestatis aut numinis habere possunt, que et fuerunt in hominis potestate fierent, aut ut aliud fierent, et sunt etiam nunc. Nam et violari et furto sublati possunt, nisi illa et lex sèpiat et humana custodia. Num igitur mentis suæ compos videri potest, qui talibus optimas victimas cedit, dona conseruat, pretiosas vestes offert, quasi uti possunt, qui motu carent? Merito ergo Dionysius Siciliæ tyrannus deos Graecia, cum eam victor occupasset, spoliavit atque derisit, et post sacrilegia quæ adniserat, ad Siciliam prospera navigatione remeavit, regnumque tenuit usque ad senectudem. Nec eum dii violati punire potuerunt.

Quanto salius est, spretis inanibus, ad Deum se convertere, tueri statum queri: a Deo acceperis, tueri

VARIORUM NOTÆ.

Injuriam suam conviciis ultus. Lib. 1, cap. 21; *injuriam suam* (sibi illatam) maledictis ultus est. Passive ita vice *injuria* sepe utitur, c. 9, lib. II, cap. 4: *Serviunt, ne si deorum injuriis non vindicaverint, ipsos expectant paenæ.* Lib. V, cap. 20. BUN.

Sancitum. In ms. *sancitum*.

Εξηγήσεως. Ms. Εξηγήσεως, Latine, libri *Expositio-nis Pindaricae*.

Melissa. In ms. *Tellisa*. Vide libri 1 Institut. cap. 22. Bunem n. legit in eodem ms. *Melissa*.

Et primum diis... Vestæ. Malim. : *Et diis sacrificasse, id est Vestæ, et postmodum Deum matri.* Sic enim opinor, sententia recte procedit, et ordine; alioqui vero perturbator videtur. Vide Lact. Divin. Inst., lib. 1, cap. 22. DAVIS.

Historia. In ms. *istoria*.*Quemque.* In ms. sed lege *quemcumque*.*Jubebat.* In ms. *Jubebat*.*Nominis.* Heuman. legit *nominis*.*Isti.* Non *hospites Jovis*, ut Pfaffius, sed ipsum Jo-

D vem et Melissea denotari puto. DAVIS.

Isti fuerint. Id est quando, aut quo tempore isti hospites vixerint.

Benum. In ms. *Bellum*, sed male.

Annis. De his annis, vide lib. 1, cap. 23, pagina 109, tom. 1.

Novis. In ms. *nobis*; littera enim v semper fere per b exprimitur.

Qua reddunt. Hæc verba quid sibi velint, divinare non possum. Locus enim valde mendosus est. Verum Heumannus putat legendum esse, *Quare nec intelligent; idque ut videtur, sat bene.*

Sublati. Forsan legendum est, *subtrahi*. — *Furto sublati.* Bunem. vero legit: *Sublabi*, et notam sequentem exhibet: — *Sublabi*. Ita volente Pfaffio legendum, qui notam suam in Parisiensi defetam voluit; unde in Paris., Walch., Davis., editionibus, prave, *sublati*.

BUNEM.

Opimas. Heumannus legit *opimas*.

Uti possunt. Lege *iis uti possint*.

nomen. Idecirco enim *αὐθεντός*, quia sursum spectat, A nominatur. Sursum autem spectat, qui Deum verum et vivum, qui est in cœlo, suspicit, qui artificem, qui parentem animæ suæ non modo sensu ac mente, verum etiam vultu et oculis sublimibus querit. Qui autem se terrenis humilibusque substernit, utique illud quod est inferius sibi præfert. Nam, cum ipse opus Dei sit, simulacrum autem opus hominis, non potest humanum opus divino anteponi; et sicut Deus hominis parens est, ita simulaci homo. Stultus igitur et amens qui adorat quod ipse fabricavit. Cujus artificii detestabilis et inepti auctor fuit Prometheus, patruo Jovis Japeto natus. Nam cum primum Jupiter, summo potitus imperio, tamquam Deum se constituere vellet, ac tempa condere, et quereret aliquem, qui humanam figuram posset exprimere, tunc Prometheus extitit, qui hominis effigiem de pingui luto figuraret, ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset. Denique illum et sui temporis homines, et postea poetæ, tamquam fictorem veri ac vivi hominis prodiderunt, et nos, quoties fabræfacta signa laudamus, vivere illa et spirare dicimus. Et hic quidem auctor fuit fictilium simulacrorum. Sequentes autem posteri et de marmore sculpserunt, et ex ære fuderunt: deinde processu temporum ex auro et ebore accessit ornatus, ut non modo similitudines oculos hominum, verum etiam fulgor ipse præstingeret. Sic illecti pulchritudine, ac veræ majestatis obliu, insensibilia sentientes, irrationalia rationabiles, ex anima viventes colenda sibi ac veneranda duxerunt.

CAPUT XXVI.

(Div. Inst. lib. II, c. 5.)

De elementorum et astrorum cultu.

Nunc refellamus eos etiam, qui elementa mundi tamquam deos habent, id est cœlum, solem atque lunam, quorum artificem non cognoscentes, ipsa opera mirantur et adorant. Qui error non imperitorum modo, verum etiam philosophorum est; siquidem Stoici universa coelestia in deorum numero habenda censem, qua cerios et rationabiles motus habent, quibus succedentium sibi temporum vicissitudines constantissime servant. Non est igitur in his voluntarius motus, quia præstitutis legibus serviunt, non proprio utique sensu, sed opificio summi conditoris, qui illa sic ordinavit, ut inenarrabiles cursus et certa spatia conficerent, quibus dierum ac noctium, astatis et hyemis alterna variarent. Quod si effectus eorum, si meatus, si claritatem, si constantiam, si pulchritudinem admirantur, intelligere debuerunt, quanto his pulchrior,

B et præclarior, et potentior sit ipse conditor, atque artifex eorum Deus. Sed illi divinitatem humanis visibus estimaverunt, ignorantes nec æternum esse posse, quod veniat sub aspectum, nec quod sit æternum posse oculis mortalibus comprehendendi.

CAPUT XXVII.

(Div. Inst. lib. II, c. 15.)

De hominis creatione, peccato et pœna; ac de angelis, tum bonis, tum malis.

Unum et ultimum restat, ut, quoniam plerumque accidit, sicut in historiis legimus, ut majestatem suam dii ostendisse videantur per auguria, per somnia, per oracula, tum etiam pœnis eorum, qui sacrilegia commiserant, doceam quæ ratio id efficerit, ne quis etiamnunc in eodem laqueo incidat, in quo illi veteres inciderunt. Cum Deus pro virtute majestatis sua mundum de nihilo condidisset, cœlumque luminibus adornasset, terram vero et mare compleesseret animalibus, tum hominem de limo ad imaginem similitudinis suæ figuratum inspiravit ad vitam, postquam eum in paradiſo, quem conserverat omni genere fructiferi ligni, et præcepit ei, ne una ex arbore, in qua posuerat ei scientiam boni malique, gustaret, fore interminatus, ut vitam perderet, si fecisset; si vero mandatum servaret, immortalis permaneret. Tum serpens, qui erat unus ex Dei ministris, invidens homini quod esset immortalis effectus, illexit eum dolo, ut mandatum Dei legemque transcederet. Et hoc modo scientiam quidem boni ac mali accepit; sed vi-

C tam, quam perpetuam Deus tribuerat, amisit.

Ejecit ergo peccatorem de sancto loco, et in hunc orbem relegavit, ut victimum quereret per laborem, ut difficultates et ærumnas pro merito sustineret; ipsumque paradiſum vallo igneo circumfudit, ne quis hominum ad diem usque judicii ad locum illum perpetua beatitudinis conaretur irrepere. Tum secuta est hominem mors ex Dei sententia; et tamen vita ejus, licet temporalis esse cœpisset, in mille annis terminum sumpsit, et id fuit humanæ vitæ spatiū usque ad cataclysmi tempus. Nam post diluvium pauperrim vita hominum breviata, et ad annos centum viginti redacta est. Serpens vero ille, qui de factis diabolus, id est, criminator sive delator nomen accepit, non destituit semen hominis, quem a principio deceperat, persecuti. Denique eum, qui primus in hoc orbe generatus est, inspirato livore, in cœdem fratris armavit, ut de duobus primogenitis hominibus alterum extingueret, alterum faceret parricidam. Nec quievit deinceps, quominus per singulas generationes

VARIORUM NOTÆ.

Sursum. In ms., *susum*; sed mendum est.

Rationabiles. Ita ms., at legiū in edit. Paris., *irrationabiles*; sed male. Vid. *præced.* et seq.

Ac. In ms. *ad.*

In quos. In deest in ms.

In qua posuerat ei. Pronomen ei deletum vult Dativius. Certe sine hoc pronomine, I. II, c. 42: *In qua posuerat intelligentiam boni et mali.* BUN.

Sancto. In ms. *Seo*, quod potest et *sancto* et *sacer* intelligi.

Irrepere. Anonym. legit *irrumpere*.

Tum. Additum ex ms. Taur.

Livore. In ms. *libere*. — *Livore.* Ita recte correctum. Conf. I. II, c. 8, *suæplicem inuidia, tanquam reunero infectus est...* Unde appetat cunctorum malorum fontem esse livorem. BUN.

pectoribus hominum malitiæ virus infunderet, eos corrumperet, depravaret, tantis denique sceleribus obrueret, ut justitia jam rarum esset exemplum, et viverent homines ritu belluarum.

Quod Deus cum videret, angelos suos misit, ut vi-tam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit, ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculati, honore angelico multarentur. Sed eos quoque idem ille subdolus criminatur, dum inter homines commorantur, illexit ad voluptates ut sè cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sententia Dei, et ob peccata projecti, et nomen angelorum, et substantiam perdiderunt. Ita diaboli satellites facti, ut haberent solatium perditionis suæ, ad perdendos homines se converterunt, quos ut tuerentur advenerant.

CAPUT XXVIII.

De dæmonibus, ac eorum operationibus malis.

Hi sunt dæmones, de quibus poetæ sæpe in carminibus suis loquuntur, quos custodes hominum appellat Hesiodus. Ita enim persuaserunt hominibus illecebri atque fallaciis suis, ut eosdem deos esse credarent. Denique Socrates habere se a prima pueritia custodem rectoremque vitæ suæ dæmonem prædicabat, sine cuius notu et imperio nihil agere posset. Adhærent ergo singulis, et sub nomine Geniorum aut Pernatium domos occupant. His sacraria constituuntur, his quotidie libatur ut Laribus, his honos datur tamquam malorum depulsoribus. Hi a principio, ut averterent homines a Dei veri agnitione, novas religiones et cultus deorum introduxerunt: hi memorias regum mortuorum consecrari, templa constitui, simulacra fieri docuerunt, non ut honorem Dei minuerint; aut suum augerent, quem peccando amiserunt: sed ut vitam hominibus eriperent, spem veræ lucis auferrent, ne homines, unde illi exciderunt, ad immor-

FIRM. LACTANTII

A talitatis cœleste præmium pervenirent.

Idem astrologiam prodiderunt, et anguratum, et aruspicium; quæ cum per se falsa sint, tamen ipsi, auctores malorum, sic ea gubernant, sic temperant, ut vera credantur. Ipsi etiam magice artis præstigias ad circumscribendos oculos repererunt. Illorum aspiratione fit, ut quod sit, non esse, et quod non sit, esse videatur. Ipsi necromantias, ipsi sortes et oracula invenerunt, ut mentes hominum per ambiguos exitus mentita divinatione deludant. In templis vero et sacrificiis omnibus præsentes adsunt, et prodigiis quibusdam fallacibus editis ad miraculum præsentium, sic hominēs circumveniunt, ut inesse numen simulacris et imaginibus credant. Irrepunt etiam corporibus, ut spiritus tenues, viliatique membris, morbos con-

B ciunt, quos sacrificii votisque placati postmodum relaxent: somnia immittunt, aut plane terrores, ut ipsi rogentur, aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui augeant. Nonnunquam etiam in sacriflegos edunt aliquid ultionis, ut quisquis viderit timidor ac religiosior fiat. Sic fraudibus suis obduxerunt humano generi tenebras, ut, oppressa veritate, summi ac singularis Dei nomen in oblivionem veniret.

CAPUT XXIX.

(Div. Inst. lib. II, c. 9 et 18.)

De Dei patientia atque providentia.

Sed dicit quispiam: «Cur ergo verus ille Deus patitur haec fieri? An potius malos vel summovet, vel extinguit? Cur vero ipsi dæmoni ἀρχὴ a principio fecit, ut esset, qui cuncta corrumperet, cuncta disperderet? Dicam breviter, cur hunc tamē esse voluerit. Quærum utrumne virtus bonum sit, an malum? Negari non potest, quin bonum. Si bonum est virtus, malum est igitur e contrario vitium. Si vitium ex eo malum est, quia virtutem impugnat, et virtus ex eo bonum est, quia vi-

VARIORUM NOTÆ.

cetur rationem... DAVIS.

Irrepunt. In ms. *irrepunt*, n pro r, quod non raro in manuscriptis. — *Irrepunt corporibus.* L. I, c. 14: *Insinuant se corporibus, et occulte valetudinem vident, morbos citant, somniis animas terrent, mentes furoribus quatunt.* BUN.

Placati. In ms. *placatis*. — *Placati.* Recte corredit Pfaffius, l. II, c. 46, *videri volunt id placati avertisse; et infra, quæ pericula... sacrificiis placati averterunt.*

BUNEM.

Plane terrores. Nihil felicius emendatione Davisii, plena terroris legentis; nam lib. II, c. 14, somniis animos terrent. Ita sequentia bene flunt. BUN.

Aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui, etc. At Heuman. legit, ut quæ, cum exitus responderit veritati, venerationem sui, etc.

Veniret. Davisius, approbante anonymo Britanno, venerit. Servo cum Heumanno veniret. BUN.

Sed dicit. Lege, sed dicat, vel dicet. DAVIS.—Heumannus dicit edidit. Nam l. II, c. 47, dicet aliquis:

Cur ergo Deus haec fieri patitur? BUN.

An. Hic idem est ac cur non.

Ἀρχὴ. In ms. archen litteris latinis; ἀρχὴ hic loci significat potestatem, auctoritatem; sed potest Heumannus unico vocaculo græco scribendum esse ὀντος νοέσμα: de quo vide Lactantium, libro II, cap. 14.

BUNEM.

Eos. Non extat in ms.

Rarum. In ms. *rerum*.

Et. In ms. *sed*.

Voluptates. In ms. *voluntates*.

Sententia. In ms. *sententiam*. Clariss. Pfaffius putat legendum esse per *sententiam Dei*.

Haberent. In ms. *habeant*.

Solatium perditionis suæ. L. II, c. 14: *Sic eos dia-bolis ex angelis Dei suos fecit satellites ac ministros... Hi... perdiit per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur.* BUN.

Se. Non extat in ms., ideo illud verbum ejicit BUNeman.

Rectoremque. In ms. *rectorem quæ*, sed erratum est.

Hi. In ms. *his*.

Aut. In ms. *haut*.

Amiserunt. Heumannus legit *amiserant*.

Iudem. In ms. *idem*.

Circumscribendos. Id est, *circumveniendos*, vel *fal-lendos*.

Necromantias. In ms. *necyomantias*, y pro r, litterarum affinitate. Attamen Heumannus putat, non immutandam esse lectionem ms., ac remittit ad Fabri Lexicon.

Invenerunt. Hoc verbum non extat in ms.

Deludant. Rectius *deluderent*, ne in temporum pec-

tum afflit, ergo non potest virtus sine vitio consi-
stere, et si vitium sustuleris, virtutis merita tollentur.
Nec enim potest illa fieri sine hoste victoria. Ita fit,
ut bonum sine malo esse non possit. ▶

Vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de pro-
videntia disserens, eosque stultitiae redarguit, qui
bonum quidem a Deo factum putant, malum autem
negant. Huius sententiam interpretatus est A. Gellius in libris Noctium Atticarum, sic dicens: « Qui-
bus non videtur mundus Dei et hominum causa ins-
titutus, neque res humanæ providentia gubernari,
gravi se argumento uī putant, cum ita dicunt: Si
esset Providentia, nulla essent mala. Nihil enim
minus aiunt providentiae congruere, quam in eo
mundo, propter quem homines fecisse dicatur Deus,
tantam vim esse ærumnarum et malorum. Ad ea B
Chrysippus, cum in libro *περὶ προνοίας* quarto disse-
reret: Nihil prorsus, inquit, istis insulsius, qui
opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem
mala. Nam cum bona malis contraria sint, ultraquæ
necessæ est opposita esse inter se, et quasi mutuo
adversoq[ue] fulta nisu consistere. Nullum adeo con-
trarium est sine contrario altero. Quo enim pacto
justitiae sensus esse posset, nisi essent injuriae? aut
quid aliud justitia est, quam injustitiae privatio?
Quid item fortitudo sit, non intelligi potest, nisi ex
ignavia appositione? quid continentia, nisi ex in-
temperantia. Quo item modo prudentia esset, nisi
foret contraria imprudentia? Proinde, inquit, ho-
mines stulti cur non hoc etiam desiderant, ut veritas
sit, et non sit mendacium. Namque itidem sunt bona
et mala, felicitas et infortunitas, voluptas et dolor.
Alterum enim ex altero, sicut Plato ait, verticibus
inter se contrariis deligitum, si tuleris unum, ab-
stuleris utrumque. ▶ Vides ergo id, quod sepe dixi,
bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum
sine altero constare non possit. Summa igitur pru-
dentia Deus materiam virtutis in malis posuit; quæ

A idecirco fecit, ut nobis constitueret agonem, in quo
victores immortalitatis præmio coronaret.

CAPUT XXX.

(Div. Inst. lib. 1, c. 18; nr. c. 2 et 3.)

De falsa sapientia.

Docui, ut opinor, cultus deorum non modo impios,
sed etiam vanos esse; vel quod homines fuerint,
quorum memoria post obitum consecrata sit; vel
quod simulacra ipsa insensibilia et surda sint, quia
sunt ficta de terra, nec oportere hominem qui dc-
beat spectare celestia, terrenis se subjicare; vel
quod spiritus, qui eas religiones sibi vindicant, in-
cesti et impuri sint, et ideo Dei sententia condem-
nati ceciderint in terram, nec fas esse in eorum di-
tionem venire, quibus potior sis, si Deum verum
sequi velis. Superest ut, quoniam de falsa religione
diximus, etiam de falsa sapientia disseramus; quam
philosophi profitentur, homines summa quidem doc-
trina et eloquentia prædicti, sed longe a veritate
summoti, quia nec Deum, nec sapientiam Dei co-
gnoverunt. Qui licet sint arguti ac diserti, tamen
quia humana est eorum sapientia, etiam cum his
congregati non verebor, ut appareat a veritate men-
daciū, a cœlestibus terrena facile posse super-
rari.

Quid sit Philosophia hoc modo definiunt: Philo-
sophia est amor vel studium sapientiae. Non est ergo
ipsa sapientia; quia necesse est aliud esse, quod
amat, aliud, quod amat. Si studium est sapien-
tiae, ne sic quidem philosophia sapientia est. Sapien-
tia enim res est ipsa, que queritur; studium vero,
quod querit. Ipsi igitur definitio, vel nominis si-
gnificatio, declarat philosophiam non esse ipsam sa-
pientiam; dicam ne studium quidem esse sapientiae,
quo sapientia non comprehenditur. Quis enim stu-
dere dicitur ei rei, quam nullo modo possit attin-
gere? Qui medicinæ, aut grammaticæ, aut oratorie

VARIORUM NOTÆ.

A. Gellius. In ms. Agellius. Legendum A. Gellius,
sicut lib. vi, cap. 4.

Deus. Non extat in ms.

περὶ προνοίας. Latine, *de Providentia.*

Ibidem. Forsan legendum est *itidem*. PFAFFIUS.— D Nihil mutandum. *Ibidem* Gronovius ex manuscripto ad Gellium restituit; etiam Davisius servat. Anonymus Britannus et Heumannus *itidem*. BUN.

Adeo. In ms., *a Deo*; sed minus bene, ut videtur Joanni le Brun.

Sit. Non extat in ms.

Non. Non extat *itidem* in ms.

Appositione. Davisius legit *oppositione*; idque sat bene.

Ex intemperantia. In Gellio est, *ex intemperantia*, scilicet oppositione: quod si ms. *nisi* retinetur, re-
peti debet, *intelligi potest*, satis recte.

Nisi. Sic in ms., at in editione Parisiensi legebatur *non nisi*.

Foret. In ms. *forte*: sed Davisius et Joan. le Brun
putant esse legendum *foret*.

Namque. In ms. *nam quæ*.

Infortunitas. In ms. et in editis erat *importunitas*.
Legendum profecto *infortunitas*, cui contraria est

felicitas; nec aliter legitur apud Aulum Gellium su-
pra citatum, Noct. Atticar. lib. vi, cap. 4. Buneman.
Contra militat pro voce *importunitas* et notam se-
quentem exhibet:— *Felicitas et importunitas*. Libenter
docti ultimam vocem, tanquam veram, a Lactantio
accipient, cum in Gellio in omnibus adhuc editionibus
regnet vox insolens *infortunitas*, ab alio, qui
vix vocis *importunitas* non noverat, subornata.

Quod sepe dixi. Id non *sepe*, sed semel tantum
dixit. Lege minima mutatione *quod supra dixi*. DA-
VISIUS.

Deus materiam virtutis in malis posuit. Que hic et
in toto hoc capite disputat de origine et necessitate
mali bene refutavit Pfaffius. BUN.

Quod. In ms. *quot*.

Sapientiam. In ms. *sapientia*.

Non est ergo. Ante hoc verba Heumannus et ano-
nymus putant aliquid excidisse atque legendum esse,
si amor est sapientiae, non est ergo, etc.

Aliud. In ms. *aliut*. Sic infra in hoc eodem capite.
Atque alibi ubicumque hoc verbum reperias.

Enim. In ms. *autem*.

studet, studiosus ejus artis, quam discit, dici potest: ubi didicit, jam Medicus, jam Grammaticus, jam Orator dicitur. Sic oportuit et studiosos sapientiae, postquam didicissent, sapientes nominari. Cum autem studiosi sapientiae, quondam vivant, vocentur, apparet illud studium non esse, quod ad ipsam rem, quae studio petitur, non potest perveniri; nisi forte qui ad finem usque vitae, ut sapient, student, apud inferos sapientes erunt. Omni autem studio subjacet finis. Non est igitur id studium rectum, quod non habet finem.

CAPUT XXXI.

(Div. Inst. lib. m, c. 3 et 4.)

De scientia et opinione.

Præterea duo sunt, quæ cadere in philosophiam videntur, scientia et opinatio; quæ si auferantur, tota philosophia corruit. Atqui utrumque philosophiae ipsi philosophorum principes ademerunt. Scientiam Socrates, opinionem sustulit Zeno. Videamus an recte sapientia est, ut Cicero definivit, *divinarum et humarum rerum scientia*. Quæ definitio si vera est, non cadit in hominem sapientia. Quis enim mortalium hoc sibi possit assumere, ut divina et humana scire se profiteatur? Humana omitto; quæ quamquam cum divinis connexa sunt, tamen quia sunt hominis, concedamus ut homo illa scire possit. Divina certe per se scire non potest, quia homo est: qui autem scit illa, divinus sit necesse est, ac propterea Deus. Homo autem nec divinus, nec Deus est. Non potest igitur perscire homo divina. Nemo ergo sapiens, nisi Deus, aut certe is homo, quem Deus docuit. Illi autem, quia nec dii sunt, nec a Deo docti, sapientes ergo, id est, divinarum et humanarum rerum scientes esse non possunt. Recte igitur a Socrate atque Academicis scientia sublata est. Opinatio quoque non congruit sapienti. Id enim quisque opinatur, quod ignorat. Opinari autem scire te, quod ignores, temeritas ac stultitia est. Recte igitur opinatio a Zenone sublata est. Si ergo scientia in homine nulla est, et opinatio esse non debet, philosophia radicibus amputatur.

CAPUT XXXII.

(Div. Inst. lib. m, c. 4 et 7.)

De philosophorum sectis, ac dissensione.

Huc accedit, quod non est uniformis: sed divisa

VARIORUM NOTÆ.

Vivant. Heumannus legit *vivunt.**Omni.* In ms. *omnia*, sed erratum est.*Atqui.* In ms. *Ad quin.*

Videamus, an recte sapientia est. Ita male Pfaffius, Walch. et Davisius ediderant. Sine ullo dubio ita hæc verba sunt distinguenda: *Videamus an recte. Sapientia est.* Priora verba sunt referenda ad Socratem et Zenonem H. M. *Videamus, an recte,* scilicet scientiam Socrates, opinionem sustulerit Zeno. *BUN.*

Perscire. Forte legendum, *per se scire*, ut supra. Ita etiam putat Heumannus.

Is. In ms. *bis.**Impugnent.* In ms. *impugnet.**Suscepserunt.* In ms. *subrepererunt.**Ne ipsi quidem.* Heumannus putat legendum esse,

A in sectas, et in multas' discrepantesque sententias dissipata, statum non habet. Cum enim singulæ alias omnes impugnant et affligant, nec sit aliqua ex iis, quæ non judicio cæterarum stultiæ condemnatur, utique discordantibus membris, corpus omne philosophiae ad interitum deducitur. Hinc Academia postmodum nata est. Nam cum viderent ejus sectæ principes omnem philosophiam, philosophis invicem opugnantibus, esse subversam, suscepserunt adversus omnes bellum, ut omnia omnium dissoluerent, nihil ipsi asserentes, nisi unum, nihil sciri posse. Ita sublata scientia, philosophiam veterem subruerunt. Sed ne ipsi quidem philosophorum nomen retinuerunt, qui ignorantiam fatebantur, quia nescire omnia non modo philosophi, sed ne hominis quidem sit. Ita philosophi, quia nihil munimenti habent, mutuis se vulneribus extinguant, et ipsa tota philosophia suis se armis consumat ac finiat. At enim sola Physica labat. Quid illa Moralis? Num aliqua firmitate subnixa est? Videamus an philosophi in hac saltem parte consentiant, quæ ad vitæ statum pertinet.

CAPUT XXXIII.

(Div. Inst. lib. m, c. 7 et 8.)

Quod summum bonum sit in vita querendum.

Quod sit in vita, summum bonum quæri necesse est, ut ad illud vita omnis et actiones nostræ dirigantur. Cum de hominis summo bono quæratur, tale constitui debet, primum, ut id ad hominem solum pertineat, deinde, ut animi sit proprium, postremo, ut virtute quæratur. Videamus ergo, an summum bonum, quod philosophi determinant, tale sit, ut nec mutum animal, nec corpus attingat, nec possit sine virtute conquiri.

Aristippus, Cyrenaicæ sectæ conditor, qui summum bonum esse censuit corporis voluptatem, de numero philosophorum, deque costu hominum propellendus est, quia se pecudi comparavit. Hieronymi summum bonum est nihil dolere; Diodori, dolere desinere. Sed cæteræ animantes dolorem fugiunt, et cum non dolent, aut dolere desinunt, gaudent. Quid igitur homini dabitur exinium, si bonum ejus summum commune cum belluis judicatur? Zeno summum bonum putavit, cum natura congruenter vivere. At hæc definitio generalis est. Omnes enim animantes cum natura congruenter vivunt, et est sua cuique natura.

*ne ipsum quidem.**Munimenti.* In ms. *monimenti.**Extinguant.* Heumannus et anonymous putant legendum esse extingunt.*Consumat ac finiat.* Heumannus putat legi debere, consumit ac conficit.*At enim.* Pro *At vero.**Dirigantur.* In ms. *derigantur.**Virtute.* In ms. *virtutem.**Cyrenaicæ.* In ms. *Cyrinaicæ.**Quia.* In ms. *qui.**Dolere.* In ms. *dolore.**Sed cætera.* Heumannus putat legi debere, *Sed et cætera.**At.* In ms. *ad.*

Epicurus animi asseruit voluptatem. Quid est voluptas animi? nisi gaudium, quo plerumque luxuriat animus, ac relaxatur, vel ad lusum, vel ad risum. Sed hoc bonum etiam muta contingit, quae cum pabulis saturata sunt, in gaudium et lasciviam resolvuntur. Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probarerunt: sed aut idem dixerunt, quod Epicurus, ut corporis sit voluptas in honesta; aut si corporis voluptates, alias turpes, alias honestas putaverunt, jam non est summum bonum, quod corpori adscribitur. Peripatetici ex bonis animi et corporis et fortunae summum bonum conflant. Animi bona probari possunt. Sed si auxilio indigent ad complendam beatitudinem, utique imbecilla sunt: corporis vero atque fortunae, non sunt in hominis potestate; nec jam summum bonum est, quod aut corpori, aut extra positis assignatur, quia et pecudes attingit hoc duplex bonum, quibus opus est, ut et bene valeant, et victu non indigeant. Stoici aliquanto melius sensisse creduntur, qui summum bonum virtutem esse dixerunt. Sed virtus non potest esse summum bonum: quoniam, si malorum laborumque tolerantia est, beata per se non est; sed efficere aut procreare summum bonum debet, quia perveniri ad illud, sine difficultate ac labore maximo, non potest. At vero Aristoteles longe a ratione aberravit, qui honestatem virtuti copulavit; quasi aliquando virtus aut ab honesta secerni, aut turpitudini posset adjungi.

Eryllus Pyrrhonius scientiam fecit summum bonum. Haec quidem, et hominis, et animi solius est: sed potest sine virtute contingere. Nec enim beatus putandus est, qui vel auditu aliquid didicerit, vel parva lectione cognoverit; nec est summi boni definitio, quia potest esse aut rerum malarum, aut certe inutilium scientia. Etsi sit bonarum et utilium, quam labore sis assecutus, summum tamen bonum non est, quia non propter se expeditur scientia, sed propter aliud. Nam idecirco artes discuntur, ut sint nobis aut victui, aut gloriæ, aut etiam voluptati: que utique summa bona esse non possunt. Ergo ne in Ethica quidem philosophi regulam tenent, quandoquidem in ipso cardine, id est, in ea disputatione, qua vita formatur, inter se pugnant. Nec enim possunt paria esse aut similia præcepta, cum alii for-

A ment ad voluptatem, alii ad honestatem, alii vero ad naturam, alii ad scientiam, alii ad querendas, alii ad fugiendas opes, alii ad nihil dolendum, alii ad patientiam malorum; in quibus omnibus, sicut superius ostendi, a ratione declinant, quia Deum nesciunt.

CAPUT XXXIV.

(Div. inst. lib. m, c. 9.)

Quod ad justitiam nati sint homines.

Videamus nunc quid sit summum bonum, quod sit præpositum sapienti, summum bonum. Ad justitiam nasci homines, non modo litteræ sacre docent, verum etiam idem ipsi philosophi nonnunquam fatentur. Cicero sic ait: « Sed omnium, que in doctrinæ hominum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Est hoc verissimum. Nec enim ad scelus nascimur, cum simus animal sociale atque commune. Feræ ad sævitiam gignuntur. Alter enim nequeunt quam præda et sanguine vicitare. Easdem tamen eis ultima famæ urgeat, nihilominus generis sui animalibus parcunt. Idem faciunt et aves, quas allorum visceribus pasci necesse est. Quanto magis hominem, qui cum homine, et commercio linguae, et communione sensus copulatus est, parcere homini oportet, eumque diligere! Hæc est enim justitia.

Sed quoniam soli homini sapientia data est, ut Deum intelligat, et haec sola hominis mutatione distantia est, duobus officiis obstricta est ipsa justitia. Unum Deo debet, ut patri, alterum homini, velut fratri. Ab eodem enim Deo geniti sumus. Merito ergo ac recte dictum est, sapientiam esse divinorum et humanarum rerum scientiam. Oportet enim seire nos quid Deo, quid homini debeamus; Deo scilicet religionem, homini charitatem. Sed illud superius sapientiae, hoc posterius virtutis est; et utrumque justitia comprehendit. Si ergo constat ad justitiam nasci hominem, necesse est justum malis esse subjectum, ut virtutem, qua est prædictus, in usu habeat. Virtus enim malorum sustinentia est. Voluptates fugiet, ut malum; opes contemnet, quia fragiles sunt; et, si habuerit, dilargietur, ut misere-

VARIORUM NOTÆ.

Nisi. In ms. si.

Callipho. In ms. Callico.

Fortunæ. Heumannus addendum putat bona: sic, fortunæ bona non sunt.

Non sunt in hominis potestate. In manuscripto, in hominis potestatem. Non recedendum ab manuscripto fide; est enim ipsius Ciceronis, cui Gellius lib. 1 Noctium Att., cap. 7, indicavit, in prædonum fuisse potestatem. Qui plura vult, audeat Gronovium ad Liv. lib. II, cap. 45; et Vorstius ad Val. Max. lib. I, cap. 6. BUN.

Aut. Anonymus legit ac.

At. In ms. ad.

Posset. Lege possit.

Parva. Heumannus putat legi debere propria.

Utique. In ms. utique.

Ethica. In ms. Heticæ.

Videamus, etc. Inversus est ordo verborum in ms., ubi sic legitur: Videamus nunc, quid sit summum bonum, sit præpositum sapienti summum bonum. Sed rectius disponit ea editio clariss. Pfaffii.

Summum bonum. Hæc duo verba redondare videntur, eaque debet Heumannus tanquam inutilia.

Intelligi. In ms. intelligi.

Easdem. In ms. eamdem. Alii putant legendum esse eadem.

Urgeui. In ms. urgeat.

Sensus. Id est rationis.

Sapientiam. In ms. sapientia.

Et utrumque. Heumannus vult legi At utrumque.

Et si. In mss. at si; et clariss. Pfaffius putat legendum esse aut si.

ros servet; honores non appetet, quia sunt breves et caduci; injuriam nulli faciet; si fuerit passus, non retribuet; et diripiente sua non persecetur. Nefas enim judicabit hominem londere; et si quis extiterit, qui cogat desciscere a Deo, nec cruciatus, nec mortem recusabit. Ita fiet, ut eum necesse sit, et inopem, et humilem, et in contumeliis, aut etiam cruciatibus vivere.

CAPUT XXXV.

(Divin. Inst. lib. m, c. 13.)

Quod immortalitas sit summum bonum.

Quis igitur erit fructus justitiae atque virtutis, si nihil habebit in vita nisi malum? Quod si virtus, quae bona omnia terrena contemnit, mala universa sapientissime perfert, ipsamque mortem pro officio suscipit, sine praemio esse non potest, quid superest, nisi merces ejus immortalitas sola sit? Nam, si cadit in hominem beatia vita, ut philosophi volunt, in eo solo non dissidentes, cadit ergo et immortalitas. Id enim solum beatum est, quod incorruptum; id solum incorruptum, quod aeternum. Immortalitas ergo est summum bonum, quia et hominis, et animi, et virtutis est. Tantum ad hanc dirigimur, ad hanc capiendam nati sumus. Idcirco nobis Deus virtutem, justitiamque proponit, ut aeternum illud praeium nostris laboribus assequamur. De ipsa vero non mortalitate suo loco disseremus. Restat *λογικὴ* philosophia, quae ad beatam vitam nihil consert. Sapientia enim non in sermonis ornatu, sed in corde atque sensu consistit. Quod si et physica supervacua est, et haec logica; in ethica vero, quae sola necessaria est, philosophi erraverunt, qui summum bonum nullo modo invenire potuerunt. Inanis igitur et inutilis omnis Philosophia reperitur, quae nec rationem hominis comprehendere, nec officium potuit munusque completere.

CAPUT XXXVI.

(Div. Inst. lib. m, c. 17 et 18.)

De philosophis, scilicet Epicuro et Pythagora.

Quoniam de philosophia dixi breviter, nunc etiam

VARIORUM NOTÆ.

Judicabit. In ms. judicavit.

Mala... sapientissime perfert. Davisius corrigit, *patientia* et *sapientia* in libris confundi, paulo ante monui, confer lib. m, cap. 12. Iterum Lact. lib. vi, cap. 4: *Omnia gravia patienter ferenda.* Ipse tamen Cicero, de Senectute, cap. 1: *Sapienter ferre onus, scilicet malum, senectutis, sicut omnia.* Tacitus Annal., lib. xvi: *In dignissimum casum sapienter tolerans.* BUN.

Si cadit, etc. In ms. sic ait in homine.

Virtus est. Tantum ad hanc dirigamur. Davisius sic distinguit: *Virtus est tantum. Ad hanc dirigamur.* BUNEMAN.

Non mortalitate. Heumannus recte monet legendum esse, *immortalitate.* — Sic Cicero Fam. iv, 12: *non iucundissimum nuntium, pro injucundissimum dixit; et non corpus, pro incorporeus.* Acad. quest. lib. i, cap. 11. BUNEMAN.

Vitam. Non extat in ms.*Non in sermonis ornatu.* Logice tribuit sermonis

A de philosophis pauca dicam. Epicuri doctrina haec est, imprimis nullam esse providentiam. Et idem deos esse non abnuit. Utrumque contra rationem. Nam si sunt dii, est igitur providentia. Alter enim Deus intelligi non potest, cuius est proprium providere. Nihil, inquit, curat. Ergo non modo humana, sed ne coelestia quidem eurat. Quomodo igitur, aut unde esse illum affiras? Exclusa enim providentia curaque divina, consequens erat ut non esse omnino Deum diceres. Nunc eum verbo reliquisti, re sustulisti. Unde ergo rerum natura est, si Deus nihil curat. Semina, inquit, sunt minuta, quae nec videri, nec tangi possunt, quorum coitu fortuito et orta sunt omnia, et semper oriuntur. Si nec videntur, nec ulla corporis parte sentiuntur, unde esse illa scire potuisti?

B Deinde si sunt, qua mente convenient, ut aliquid efficiant? Si sunt levia, cohædere non possunt; si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Hami enim et anguli extant et possunt amputari. Sed haec delira et inutilia. Quid quod idem animas extinguibiles facit; quem refellunt non modo philosophi omnes et publica persuasio, verum etiam responsa vatum, carmina Sibyllarum, ipsæ denique divinæ voices Prophetarum; ut mirum sit extitisse unum Epicurum, qui cum pecoribus ac belluis sortem hominis sequaret.

C Quid Pythagoras? qui primus est philosophus nominatus; qui animas quidem immortales esse, in alia tamen corpora, vel pecudum, vel avium, vel bestiarum commutare statuit. Nonne satius fuerat eas cum suis corporibus extingui, quam sic ad aliena damnari; satius omnino non esse, quam post hominis formam, vel suem, vel canem vivere? et homo ineptus, ut fidem dicto adderet, scipsum Trōjano bello Euphorbum fuisse dixit, quo occiso, in alias figuræ animalium transisse, postremo Pythagoram factum. O felicem, cui soli tanta memoria concessa est! vel potius infelicem, cui translato in peccatum non licuit nescire quid fuerit! Atque utinam solus delirasset! Invenit etiam qui crederent, et quidem indoctos homines, ad quos stultitiae transiret hereditas.

D ornatum. Nam, secundum Lactantium, lib. m, c. 45: *In Logica tota Dialectica et omnis loquendi ratio continetur.* BUNEMAN.

Consistit. Non extat in ms.*Logica.* *λογικὴ* extat Græce in ms.*Ethica.* In ms. *Heitica.**Et idem.* Heumannus putat legendum esse at idem.*Nam.* In ms. sed.*Inutilia.* Supple sunt. At Anonymus, ab Heumanno citatus, putat reponendum esse *anilia.**Statuit.* Non legitur in ms.*Nonne.* In ms. non.*Suem vel canem.* Putatur Laetantius ob oculos habuisse haec Horatii verba 1 Epist. 2., vs. 26.*Vixisset canis immundus, vel amica luto sus.**Postremo.* In ms. legitur, *post rem:* sed erratum est.*Delirasset.* In ms. *deliberasset.**Indocet.* Heumannus putat rem fore meliorem, si legeretur *doctos.* At potius legerem *interdoctos.*

CAPUT XXXVII.

(Div. Inst. lib. m, c. 18 et 20.)

De Socrate, ac ejus contradictione.

Post hunc Socrates philosophie tenuit principatum, sapientissimus etiam oraculo dicitur, quia se fatebatur unum scire, quod nihil sciret. Cujus Oraculi auctoritate abstinere se physicos oportebat, ne aut quererent ea quae scire non poterant, aut scire se putarent quae ignorabant. Videamus tamen an sapientissimus Socrates, sicut Pythius praedicavit. Usurpabat hoc sepe proverbium, quod supra nos idem et nihil ad nos pertinere. Jam excessit sententia sue terminos. Nam qui unum se scire dicebat, aliud invenit quod inquam sciens diceret; sed id frustra. Nam et Deus, qui utique supra nos est, querendus est, et religio suscipienda, quae sola nos discernit a bellis: quam quidem Socrates non modo repudiavit, verum etiam derisit, per ansorem canemque jurando; quasi vero per Aesculapium non posset, cui voverat gallum? En sapientis viri sacrificium. Et quia cum prosecrare ipse non potuit, amicos moriturus oravit, ut post se solverent votum, scilicet ne apud inferos velut debitor teneretur. Hic profecto et pronuntiavit, quod nihil scierit, et probavit.

CAPUT XXXVIII.

(Div. Inst. lib. m, c. 21.)

De Platone, cuius doctrina ad veritatem propius accedit.

Illi auditor Plato, quem deum philosophorum Tullius nominat, qui solus omnium sic philosophatus est, ut ad veritatem propius accederet; tamen quia Deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deteriorius erraverit, imprimis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimonio tolerabile est, licet sit injustum. Nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiame conjuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiæ, nec cognationes, nec affinitates; sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia? Quis esse in utrisque amor conjugalis potest, in quibus non est certus aut proprius affectus? Quis erit in patrem prius, ignorans unde sit natus? Quis filium diligit, quem putabit alien-

D VARIORUM NOTÆ.

Physicos. Elegantius legerem abstinent se physicis.

Idem et. Hæc Pfaffius ex manuscrito adjecta valuit: absunt a Paris., Welch., Davis. et Heuman. editionibus; hanc vocem in nostra editione addidimus, nobis assentiente O. F. Fritzsche.

*Dicebat. Post dicebat supendum forsitan, quod nihil sciret. PFAFFIUS.**Et religio. In ms. ut religio.**Repudiavit. In ms. repudiabit.*

Prosecrare. Idem est ac consecrare, ait clariss. Pfaffius ad marginem ms. sui. Heumannus putat legi debere prosecrare.

*Probavit. In ms. probabit.**Putabit. In ms. putavit.**Reservavit. Heumannus legit reservavit.**Affectu. In ms. affectus.**Incommode. Supple est.**Irrogetur. In ms. irrogetur.**Correpti. Id est castigati.**Itaque. Anonymous apud Heumannum legit utique.**De antipodis. Hac de re vide supra notam ad libri**III Div. Institut., caput 24.**Habent. Heumann. legit habeant.**Canum. Cynicos intelligit.**Contemptum. In ms. contemptu.**Conquirere. Heumann. vult. eum querere.*

A num? Quin etiam foeminas curiam reservavit, militiam, et magistratibus, et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? Sed haec alias latius.

Zeno, Stoicorum magister, qui virtutem landat, misericordiam, quæ summa est virtus, tanquam morbum animi amputandam judicavit, quæ et Deo clara est, et hominibus necessaria. Quis est enim, qui aliquo in malo constitutus nolit esse miserabilis, ac non desideret auxilia succurrentium, quæ ad opem ferendam non nisi misericordiae affectu existantur? Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem voet, non rem, sed nomen immunit. Hic est affectus, qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram multius adjumentis levaremus; quem qui tollit, ad vitam nos redigit belluarum. Nam, quod dicit paris esse peccata, ex eadem immanitate est, qua misericordiam veluti morbum insectatur. Qui enim nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciis afficienda censet, quod est crudelis judicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti, utrumque reipublica incommodum. Si enī summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescat ad facinora majora; et si levibus delictis pena gravior irrogetur, multi cives, quoniam nemo esse sine delicto potest, in periculum venient, qui, correpti, possent esse meliores.

CAPUT XXXIX.

(Div. Inst. lib. m, c. 18, 23, 24.)

De variis philosophis, ac de antipodis.

C Illa vero levia. Sed ex eadem vanitate nascuntur. Xenophanes orbem lunæ decem et octo partibus dixit esse majorem, quam hæc nostra sit terra. Itaque intra sinum ejus aliam terram contineri, qua ab hominibus et omni generis animalibus incolatur. De antipodis quoque sine risu nec audiri, nec dici potest. Asseritur tamen quasi aliquid serium, ut credamus esse homines, qui vestigiis nostris habent adversa vestigia. Tolerabilius Anaxagoras deliravit, qui nigrum nivem dixit. Quorundam non modo dicta, sed etiam facta ridenda sunt. Democritus agrum suum a patre sibi relictum deseruit, et pascua publica fieri passus est. Diogenes cum choro canum suorum, qui virtutem illam summam et exactam rerum omnium contemptum profitetur, mendicare vicum maluit, quam honesto labore conquirere, aut habere ullam rem familiarem. Certe vita sapientis

exemplum esse vivendi ceteris debet. Si herum sapientiam omnes imitentur, quomodo stabunt civitates? Sed forsitan idem Cynici exemplum verecundia probare potuerunt, qui palam cum conjugibus suis cubitaverunt. Nescio quam possent virtutem defendere, qui pudorem sustulerunt.

Non melior his Aristippus, qui, credo, ut amicula sua Laidi placeret, Cyrenaicam instituit disciplinam, qua summi boni finem in voluptate corporis collocavit, ne aut peccatis auctoritas, aut vitiis doctrina decesset. An illi fortiores magis sunt probandi, qui ut mortem contempsisse dicerentur, voluntariam necem sibi intulerunt? Zeno, Empedocles, Chrysippus, Cleanthes, Democritus, et hos imitatus Cato, nescierunt homicidii crimine teneri secundum jus legemque divinam eum qui se interfecerit. Deus enim nos in hoc domicilium carnis induxit; ille nobis temporale corporis habitaculum dedit, ut incolamus quamdiu idem voluerit. Nefas igitur habendum est, sine Dei jussu velle migrare. Non est ergo vis adhibenda naturae. Scit ille quemadmodum opus suum resolvat. Cui operi si quis manus impias adhibuerit, ac divini opificii vincula diruperit, Deum conatur effugere, cuius sententiam nec vivus quisquam, nec mortuus potuerit evadere. Scelerai ergo sunt et nefarii, quos superius nominavi, qui etiam docuerunt, quas causas habere debeat mors voluntaria, ut parum sit sceleris, quod homicidae in semetipsos extiterunt, nisi ad hoc nefas et alias erudirent.

CAPUT XL.

(Div. Inst. lib. iii, c. 28.)

De philosophorum insipientia.

Innumerabilia sunt philosophorum dicta factaque, quibus eorum insipientia redargui possit. Itaque quoniam cuncta enumerare non possumus, pauca sufficerint. Satis est intelligi, philosophos neque justitiae, quam ignorabant, neque virtutis, quam mentiuntur, esse doctores. Quid enim doceant, qui suam saepe ignorantiam confitentur? Mitto Socratem, cuius est nota sententia. Anaxagoras omnia circumfusa tenebris esse pronuntiat. Empedocles angustas ad inventandam veritatem sensuum semitas esse. Democritus in profundo quodam putole demersam veritatem jacere

A testatur, quam quia nusquam reperiunt, idcirco adfirmant neminem adhuc extitisse sapientem. Quoniam igitur nulla est (apud Platonem Socrates dicit) humana sapientia, sequamur ergo divinam, Deoque gratias agamus, qui eam nobis, et revelavit, et tradidit, ac nobis gratulemur quod veritatem ac sapientiam celestis beneficio tenemos, quam tot ingenios, tot statibus requisitam philosophiam nemo potuit invenire.

CAPUT XLI.

De vera religione ac sapientia.

Nunc quoniam falsam religionem, quae est in deorum cultibus, et falsam sapientiam, quae est in philosophia, refutavimus, ad veram religionem sapientiamque veniamus. Et quidem conjuncte, quia cohaerent, de utraque dicendum est. Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Ille enim summus et conditor rerum Deus est, qui hominem velut simulacrum suum fecit. Idcirco unique sofi ex omnibus animalibus rationem dedit, ut honorem sibi tanquam patri, et tanquam domino referret, et hac pietate atque obsequio immortalitatis premium mereretur. Hoc est verum divinumque mysterium. Illis autem, quia vera non sunt, nulla concordia. Neque in philosophia sacra celebrantur, neque in sacris philosophia tractatur: et ideo falsa religio est, quia non habet sapientiam; ideo falsa sapientia, quia non habet religionem. Ubi autem ultraque conjuncta sunt, ibi esse veritatem necesse est, ut si queratur ipsa veritas quid sit, recte dici possit: aut sapiens religio, aut religiosa sapientia.

CAPUT XLII.

(Div. Inst. lib. iv, c. 5 et 7.)

De sapientia religiosa; Christi nomen nulli notum, nisi ipse et Patri.

Dicam nunc, quid sit vel sapiens religio, vel sapientia religiosa. Deus in principio, antequam mundum institueret, de aeternitatis suae fonte, deque divino ac perenni spiritu suo Filium sibi ipse progenuit, incorruptum, fidelem, virtuti ac majestati patriae respondentem. Hic est virtus, hic ratio, hic sermo Dei,

VARIORUM NOTÆ.

Iudem. In ms. ident.

Palam cum conjugibus suis. Postea tamen, teste Augustino, lib. xiv Civit. Dei, cap. 10, a Cynicis fieri cessatum est, plusque valuit pudor..... quam error.
BUN.

*Non. Aliqui putant legi debere Num.**Ut. In ms. et.**Nescierunt. In ms. nec scierunt.*

Migrare. Heumann. putat fore melius, si legeretur emigrare.

*Adhibenda. In ms. at hibenda.**Vincula diruperit. In ms. vincla dirrumperit.**Sunt. Abest a ms.**Intelligi. In ms. intellegi; ut supra.**Nota. In ms. mota.*

Humana sapientia. In ms. humanam sapientiam Deo. Vocem tamen Deo librarius rursus delevit.

Revelavit. In ms. revelabat.

D *Philosophiam. Heumannus putat melius legi philosophorum. Nemo, in ms. Num.*
Conjunete. In ms. conjunctæ.

*Id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Legendum: idem est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. DAVIS. — Ita vero anonymous Britannus et Heumannus: *Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam sapientia.* Vido lib. iv, cap. 5: *Sapere nihil aliud est, quam Deum verum justis ac piis cultibus honorare.* BUN.*

Deus. Verbum est, quod addit Pfaffius, delendum; Deus cum verbo dedit construendum: unde ab Heumanno qui non sicut ejiciendum. Lætatus sum, ubi postea vidi Davisum idem sentire. BUN.

Sapientia. In ms. sapientiam.

Ipse. Deest in edito; legitur tamen in autographo clariss. Pfaffii.

bic sapientia. Hoc opifice, ut Hermes ait, et consiliatore, ut Sibylla, et praeclarum et mirabilem hujus mundi fabricam machinatus est. Denique ex omnibus angelis, quos idem Deus de suis spiritibus figuravit, solus in consortium summæ potestatis adscitus est, solus Deus nuncupatus. Omnia enim per ipsum, et sine ipso nihil. Denique Plato de primo ac secundo Deo non plane ut philosophus, sed ut vates locutus est, fortasse in hoc Trismegistum secutus, cuius verba de Græcis conversa subjici: « Dominus et factor universorum, quem Deum vocari existimavimus, secundum fecit Deum visibilem et sensibilem. Sensibilem autem dico, non quod ipse sensum accipiat, sed quod in sensum mittat et visum. Cum ergo hunc fecisset primum, et solum, et unum, optimus ei apparuit, et plenissimus omnium bonorum. Sibylla quoque Deum dicit ducem omnium a Deo factum; et alia, Deum Dei filium esse noscendum, » sicut ea, quæ in libris posui, exempla declarant. Hunc prophetæ divino spiritu pleni prædicaverunt; quorum præcipue Salomon in libro Sapientie, item pater ejus, coelestium scriptor hymnorum, ambo clarissimi reges, qui Trojani belli tempora CLXXX annis antecesserunt, hunc ex Deo natum esse testantur. Hujus nomen nulli esse notum, nisi ipsi et Patri, sicut docet Joannes in Revelatione. Hermes ait non posse nomen ejus mortali ore proferri. Ab hominibus tamen duobus vocabulis nuncupatur, Jesus, quod est Salvator, et Christus, quod est Rex. Salvator ideo, quia est sanatio et salus omnium qui per eum credunt in Deum; Christus ideo, quia ipse de cœlo in sœculi hujus consummatione venturus est, ut judicet mundum, et, resurrectione mortuorum facta, regnum sibi constituat æternum.

CAPUT XLIII.

(Div. Inst. lib. I, c. 8; iv, c. 10 et II.)

De Iesu Christi nomine, et duplice nativitate.

Sed ne qua forte sit apud te hæsitatio, cur eum, qui ante mundum ex Deo natus sit, Jesum Christum appellemus, qui ante annos CCC. natus ex homine

A est, rationem tibi breviter exponam. Idem est Dei et hominis filius. Bis enim natus est. Primum de Deo in spiritu ante ortum mundi, postmodum in carne ex homine, Augusto imperante; cuius rei præclarum et grande mysterium est, in quo et salus hominum, et religio summi Dei, et omnis veritas continetur. Nam cum primum scelerati atque impii deorum cultus per insidias dæmonum irrepserunt, tum penes solos Hebreos religio Dei mansit, qui tamen non lege aliqua, sed traditum sibi per successionem cultum patri more tenuerunt usque ad id tempus, quo de Ægypto exierunt, Moyse duce, primo omnium prophetarum, per quem illis lex est a Deo imposta, qui Judæi sunt postmodum nominati. Servierunt igitur Deo vinculis legis obstricti. Sed idem, paulatim ad profanos ritus aberrantes, alienos deos suscepérunt, et derelicto patrio cultu, insensilibus simulacris immolaverunt. Propterea Deus prophetas ad eos misit divino Spiritu adimpletos, qui illis peccata exprobarent, et poenitentiam indicerent, qui securoram ultiōnem minarentur, ac denunciarent futurum, si in iisdem delictis perseverassent, ut alium mitteret novæ legis latorem, et ingratu populo ab hæreditate summoto, aliam sibi plebem fideliorē de exteris gentibus congregaret. Illi autem non modo perseverarunt, verum etiam eos ipsos, qui mittebantur, interfecerunt. Itaque damnavit eos ob hæc facinora, nec adjecit ulterius prophetas mittere ad populum contumacem; sed Filiū suum misit, ut gentes universas ad gratiam Dei convocaret. Nec illos tamen, licet impios et ingratis, ab spe salutis exclusit: sed ad ipsos potissimum misit, ut si forte paruisserent, non amitterent quod acceperant; si autem Deum suum non suscepissent, tum hæredibus abdicatis, gentes in adoptionem venirent. Jussit igitur eum summus Pater descendere in terram et humanum corpus induere, ut subjectus passionibus carnis, virtutem ac patientiam non solum verbis, sed etiam factis doceret. Renatus est ergo ex virgine sine patre tanquam homo; ut quemadmodum in prima nativitate spirituali creatus ex solo Deo sanctus Spiritus factus est, sic in secunda carnali ex sola matre

VARIORUM NOTÆ.

De suis spiritibus. Lege De suo spiritu. — De suis spiritibus. Heumannus: Lege, inquit, *de suo spiritu.* At nihil hic mutandum, uli patet ex lib. IV, c. 8: et *alios spiritus suos in angelos figuravit.* Spiritus hic sunt spirations. BUN.

In sensum mittat. Heuman. legit *sensum immittat.*

In libris. Scilicet Inst. lib. IV, cap. 6. Mox, ut clarissimus Pfaffius ipse in aliquot locis novæ nostræ editiones corredit, sic et hic in ms. Salomon haberi puto. BUN.

Præcipue. In ms. *præcipue.**Scriptor.* In ms. *scriotor.*

Antecesserunt. Multum hic errat Lactantius. David et Salomon vixerunt, non ante, sed post Trojam capitam. Troja capita est 1209 ante vulgarem aram: David regnum iniit anno 1059, ante hanc aram, et Salomon annos tantum 1019.

Nulli esse. Heumannus legit *nulli est.**Apud.* In ms. *aput.**Christum.* Deest in ms.*Appellemus.* in ms. *appellamus.**Breviter.* In ms. *breviter.**Carne.* In ms. *carnem.*

Homine. Hic recentior manus in ms. *pro homine* posuit *virgine.*

Successionem. In ms. *successiones.**Qui.* In ms. *extat hii qui.**Idem.* In ms. *idem.*

Insensilibus. Manus recentior correxit *insensilibus.* Venum apud Lucretium lib. II, cuius lectione gaudebat Lactantius, legitur bis *insensilibus.*

Iisdem. In ms. legitur *isdem.**Et ingratu.* In ms. legitur *ut ingratu.*

Deum. In ms. *Dm.*, quod interpretari potest aut *Deum*, aut *Dominum*.

Creatus ex solo Deo, sanctus. Ms.: *Creatus est ex solo Deo sanctus.* Lego cum Davisio: *creatus ex solo Deo, sanctus Spiritus factus est.*

Sanctus Spiritus factus est. Explicat Pfaffius in Disert. prælim., § 27 et 28. Addo et explico ex ipso Lactantio, lib. IV, cap. 6: *Deus... antequam opus mundi ordiretur, sanctum, et incorruptibilem, et irre-*

genitus, caro sancta fieret, ut per eum caro quæ A dicta esse a prophetis. Ægros et vario morborum

subjecta peccato fuerat ab interitu liberaretur.

CAPUT XLIV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 12 et 15.)

Duplex Christi nativitas ex prophetis probatur.

Hæc sic futura, ut exposui, prophetæ ante prædixerant. Apud Salomonem ita scriptum est : *Infirmatus est uterus virginis, et accepit fetus, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo.* Apud Esaiam sic : *Ecce virgo accipiet in uterum, et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod significat Nobiscum Deus.* Fuit enim nobiscum in terra, cum induit carnem ; et nihil hominus Deus fuit in homine, et homo in Deo. Utrumque autem eum fuisse a prophetis ante prædictum est. Quod Deus fuerit, Esaias ita dicit : *Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus est, et nos nesciebamus, Deus Israel.* Confundentur et reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusione. Item Jeremias : *Hic Deus noster est, et non deputabitur aliis absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob pueru suo, et Israel dilectu sibi : Posthaec in terris visus est, et cum hominibus conversatus est.* Item, quod homo fuerit, idem Jeremias dicit : *Et homo est, et quis cognovit eum ?* Esaias quoque sic tradit : *Et mittet eis Dominus hominem qui salvabit eos, et iudicans sanabit eos.* Item Moyses ipse in Numeris : *Orietur stella ex Jacob, et exurget homo ex Israel.* Idecirco igitur cum Deus esset, suscepit carnem, ut inter Deum et hominem medius factus, hominem ad Deum magisterio suo, superata morte, perduceret.

CAPUT XLV.

(Div. Inst. lib. iv, c. 11.)

Christi virtus et opera probantur ex Scripturis.

Diximus de nativitate; nunc de virtute operibusque dicamus : quæ cum magna inter homines ac mirabilia faceret, videntes illa Judæi, magica potentia fieri putabant, ignorantes ea omnia, quæ siebant ab eo, præ-

VARIORUM NOTE.

prehensibilem Spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Reliqua confer, lib. iv, cap. 8 : *Cum sit et ipse spiritus, et cap. 12. Huc referit Cyprianum, de idolior. Vanit. f. 45 : Carne Spiritus Sanctus induitur.*

Salomonem. Hic locus jam allegatur a Lactantio, lib. iv, cap. 2, sed cum non reperiatur in Salomonis libris, conjicere licet eum fuisse desumptum ex scriptura quadam Salomonii attributa, sed desperita.

Esaiam. In ms. *Esaiam.**Autem.* Post istud verbum additur in ms. *Deum.**Eum.* In manuscrito pro *eum*, extat *Deum.* PRAEF.*— Sed rectius *eum*, lib. iv, c. 16. BUN.**Esaias.* Vide *Isai.* cap. XLV, vers. 14.*Reverebuntur.* In ms. *reverebuntur.**Confusionem.* Ita legendum est ut in sacro textu, *Isai.* cap. XLV, et in Lactantio ipso Institut. lib. iv, cap. 15. In ms. autem legitur *confessionem.*
Jeremias. In ms. *Hieremias.**Israel.* In ms. *Israel.**Medela.* In ms. *medella.* Vide *Matth.* iv, 25; viii, 16, ix, 35; *Marc.* vi, 56, et vii; *Luc.* iv, 40, 41, vii, 10.
Inauribat. Id est, audientes faciebat, verbum sane obsoleatum et peregrinum.
Maculatos. Id est leprosus.

genere languentes non medela aliqua, sed vi ac protestate verbi sui protinus roborabat, debiles resanabat, claudos ad gressum erigebat, cæcis visum restituebat, mutis eloquim dabat, surdos inauribat, pollutos maculatosque purgabat, furiatis dæmonum incursu mentem propriam reponebat, mortuos autem sepultos ad vitam lucemque revocabat. Idem quinque millia hominum quinque panibus et duobus piscibus saturavit. Idem supra mare ambulavit. Idem in tempestate præcepit vento, ut conquiesceret, statimque tranquillitas facta est : quæ omnia, et in prophetarum libris, et in carminibus Sibyllinis prædicta invenimus.

Ob hæc miracula cum ad eum magna concurreret multitudo, et, ut erat, Dei filium, et a Deo missum B crederet, repleti invidia sacerdotes ac principes Judeorum, simul ira concitati, quod eorum peccata et injustitiam coarguebat, coierunt ut eum occiderent. Quod futurum ante annos mille paulo amplius Salomon in Sapientia pronuntiaverat his verbis : *Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis.* Promittit scientiam Dei se habere, et filium Dei se nominat. *Factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum;* gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius, et mutatae sunt viae illius. *Tanquam nugaces astutati sumus ab illo.* Continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et præfert novissima justorum, et gloriatur patrem Dominum. Videamus ergo si sermones illius veri sunt, et tentemus quæ eventura sunt illi. *Contumelias et tormentis interrogemus eum,* ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius. *Morte turpis sima condemnemus eum.* Hæc cogitaverunt, et erraverunt. *Excœcavit enim illos stultitia eorum, et nescierunt sacramenta Dei.*

Hærum igitur litterarum immemores, quas legebant, incitaverunt populum tanquam adversus impium, ut eum comprehensum ad judicium ducerent, mortemque ejus impiis vocibus flagitarent. Intenta-

Quinque millia. Vide *Matth.* cap. XIV.

Super mare. Piores supra ediderunt. Lego cum Heumanno, *super mare*, ex Vulgato Interp. *Matth.* XIV, 26. Sic Hyginus fab. 14, ed. Münckeri, pag. 40: *Hic super aquas sicco pede concurrisse dicitur. BUN.*

Circumveniamus. Hac voce etiam utitur Lactantius infra cap. 64, et lib. V, c. 1, ante finem.

Exprobaret. In ms. *exprobat.**Viris.* In ms. *viris.**Præfert.* In ms. *præferet.*

Gloriatur patrem Deum. Ita legendum, ut dixi et restitui lib. IV Institut., cap. 16. Idem Davisius hic censuit. *BUN.*

Contumelias et tormentis. In ms. *Contumelia et tormento;* quod etiam habet Bumeman. addens : — ** Ita facilius ex manuscrito, contumelia et tormento, quam contumelias et tormentis corrigi potuit.* Prius cum Davisio recepi; posterius est Pfaff., Walch., Heuman. Vide quæ nota ad lib. IV, c. 16. *

Ut sciamus. In ms. *et scianus.*

Vocibus flagitarent. Denotat eorum vehementiam, et in petendo importunitatem, more Ciceronis, et Lactantii de Opif. c. 5 : *Magnisque clamoribus conditionem pristinam flagitent;* et lib. IV, cap. 18 : *Suo-*

bant autem pro crimine id ipsum, quod se Dei filium diceret, et quod legem solveret, curando homines in Sabbato, quam ille se non solvere, sed implere dicebat. Cumque Pontius Pilatus, qui tum legatus in Syria judicabat, perspicceret causam illam ad officium romani judicis non pertinere, misit eum ad Herodem Tetrarcham, permisitque Iudeis, ut ipsi legis suae disceptatores essent: qui, accepta sceleris potestate, addixerunt eum cruci, sed prius flagellis et palmis verberaverunt, spinis coronarunt, faciem conspuerunt, in cibum et potum dederunt ei fel et acetum; et inter haec nulla vox ejus audita est. Tunc carnifex sortiti de tunica ejus et pallio, suspenderunt eum patibulo atque affixerunt, cum postridie Pascha, id est, festum diem suum celebraturi essent. Quod facinus prodigia secuta sunt, ut intellegent nefas quod admiserant. Eodem namque momento, quo spiritum posuit, et terrae motus magnus, et deliquium solis fuit, ut in noctem dies vertetur.

CAPUT XLVI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 18.)

Probatur ex prophetis passionem ac mortem Christi prænuntiatam fuisse.

Quæ omnia prophetæ sic futura esse prædixerant. Esaias ita dicit: *Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas; faciem autem meam non averti a fœditate sputorum.* Idem de silentio: *Sicut ovis ad immolandum adductus sum, et sicut agnus coram tendentibus sine voce, sic non aperuit os suum.* Item David in Psalmo xxxiv: *Congregata sunt in me flagella, et ignoraverunt: dissoluti sunt, nec compuncti sunt; tentaverunt me, et*

A striderunt super me dentibus suis. Idem de cibo et potu, Psalmo lxxviii: *Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi dederunt acetum.* Item de cruce Christi: *Et foderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me; diviserunt vestimenta mea sibi, et super vestem meam sortem miserunt.* Moyses in Deuteronomio: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die et nocte, et non credes vitæ tuæ.* Item in Numeris: *Non quasi homo Dominus suspenderetur, neque quasi filius hominis minas paſtūtur.* Item Zacharias: *Et intuebuntur in me, quem transfixerunt.*

De solis obscuratione Amos ita dicit: *In illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem.* Item Jeremias de civitate Hierosolyma in qua passus est: *Et subivit sol ei, cum adhuc dies medius esset, confusa est et male-dicta, reliquos eorum in gladium dabo.* Nec frustra haec dicta sunt. Siquidem post breve tempus imperator Vespasianus Iudeos debellavit, et terras eorum ferro ignique depopulatus est, obsessos fame subegit, Hierosolymam evertit, captivos triumphavit, cæteris, qui reliqui fuerunt, terris suis interdixit, nequando iis ad solum patrium reverti licaret. Quæ a Deo propter illam Christi crucem facta sunt, ut hoc in Scripturis eorum Salomon ante testatus sit dicens: *Et erit Is-rael in perditionem, et in improperiū populo, et domus hæc erit deserta, et omnis qui transiet per illam, admirabitur et dicet: Proprius quam rem Deus fecit terræ huic et huic domui hæc mala? et dicent, quia dereliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt Regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna: pro hoc importavit illis Deus mala hæc.* Quid enim non mererentur, qui Dominum, qui ad salutem ipsorum venerat, peremerunt.

VARIORUM NOTÆ.

clamare cœperunt et crucem ejus violentis vocibus flagitare. BUN.

Syria. In ms. *Syriam.*

Sceleris. Adde puniendi; id enim exigit Latina locutio.

Addixerunt cruci. Lego, affixerunt eum cruci. Nam prius jam addixerant, quam flagellis et palmis verberarent. Vide lib. iv, c. 18. BUN.

Eum. Non extat in ms.

Namque. In ms. *nam quæ.*

Verteretur. In ms. *vertetur.*

Quæ omnia. Ita ms. In editione vero Parisiensi legitur *Hæc omnia.*

Posui. Deest in ms., sed supplendum ex Institut. lib. iv, cap. 48.

Psalmo. Deest in ms.

Minas. In ms. *Mlnans:* sed vide lib. iv Institut., c. 48.

Zacharias. In ms. *Zaccharias.*

Lamentationem. In ms. *lamentatione.*

Jeremias. Quæ sequuntur aliter leguntur libro iv Divin. Institut., cap. 49.

Confusa. In ms. *contusa.* Sed confusa legendum est

ut l. iv, c. 49, Divin. Institit.

Salomon. In ms. *Salomoni.* At Neumannus legit Salomon.

Improperium. Sic ms. Ed. Paris. habet *opprobrium.* Vid. not. ad lib. iv Divin. Institut., cap. 48. — *Et in improperiū.* Manuscriptum, *Et in improperiū,* quod licet minus elegans, rectum tamen, et alibi in versione antiqua usitatum. Cyprian. ad Demetrian.; n. 24. *Hi sunt, quos aliquando habuimus in derisum, et similiter in derisum improperiū.* Irenæi Interpr. iv, c. 66, f. 564: *Improperium passa est.*

BUN.

Qui transiet per illam. Sic ms., nec possum clarissimi Pfaffii conjectura hic accedere. *Transiet* positum pro *transibit*, atque in hoc ipso loco Gotzianus codex præfert *transiet*: quam formam pluribus confirmavi ad lib. iv, c. 18. Notatum quoque Lactantii aliorumque exiit, lib. iv, cap. 13, et *prodient* ex lib. vii, c. 16.

BUN..

Domui. In ms. *domi.*

Dereliquerunt. In ms. *derelinquerunt.*

Mererentur. Ita ms. Forte legendum merentur, vel merebantur.

Salutem. In ms. *salute.*

CAPUT XLVII.

(Div. Inst. lib. iv, c. 19 et 21.)

De Jesu Christi resurrectione, apostolorum missione, Servatorisque in cælum ascensione.

Post hæc detractum patibulo corpus monumento condiderunt. Verum tertio die ante lucem, terre motu facto, ac revoluto lapide, quo sepulcrum clauserant, resurrexit. In sepulcro autem nihil, nisi exuviae corporis sunt repertæ. Ipsum vero resurrectorum die tertio jam olim prophetæ fuerant prælocuti. David in psalmo xv : *Non derelinques animam meam ad inferos, nec dabis Sanctum tuum videre corruptionem.* Item Osee : *Hic est Filius meus sapiens : propter quod nunc non resistet in contribulatione filiorum suorum, et de manu inferiorum eruam eum. Ubi est judicium tuum, mors, ubi est aculeus tuus?* Idem rursus : *Vivificabit nos post biduum die tertio.*

Profectus igitur in Galilæam post resurrectionem, discipulos suos rursus, quos metus in fugam verterat, congregavit : datisque mandatis quæ observari vellet, et ordinata Evangelii prædicatione per totum orbem, inspiravit in eos Spiritum sanctum, ac dedit eis potestatem mirabilia faciendi, ut in salutem hominum, tam factis quam verbis operarentur; ac tum demum quadragesimo die remeavit ad Patrem, sublatus in nubem. Hoc Daniel propheta jampridem ostenderat, dicens : *Videbam in visu noctis : et ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens usque ad antiquum dierum pervenit; et qui assistebant, obtulerunt eum; et datum est ei regnum, et honor, et imperium; et omnes populi, tribus. Et linguae servient ei, et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur.* Item David in psalmo cix : *Dixit Dominus Domino meo : Sede ad dextram meam, donec ponam inimicos tuos subpedaneum pedum tuorum.*

CAPUT XLVIII.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 20.)

De Judæorum exhæredatione, et Gentilium adoptione.

Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos, qui eum cruciaverunt, quando ad iudicandum orbem venerit, apparet nullam spem reliquam esse Judæis, nisi conversi ad pœnitentiam, et a sanguine quo se polluerunt, ablutæ, sperare in eum cœperint, quem negaverunt. Ideo sic dicit Hesdra:

Cum secundum lib. iv. cap. 21. Divin. Instit. quavis in ms. Taur. legatur quinqungesimo. — Usque. In ms. et usque. — Antiquum. In ms., anticum. — Populi. In ms., populis. — Et. Non extat in ms. — Servient ei. In ms. servientes. — Venerit. In ms. venerat. — Sanguine. in ms. sanguinem. — Humiliare. In ms. humiliare. — Idcirco. Ita est in ms. Taurin.. juxta clar. Pfaffii autographum; at in editione Parisiensi legitur ideo. — Malachias. In ms. Malachi.

Acceptum non habeo. Ita ex autographo clariss. Pfaffii : in editis legitur non acceptum habeo..

Vocabi. In ms. vocabi.

Dedi te. Has duas voces post confirmabo te, hic primum ex manuscripto damus, Pfaffii jussu. Nos quoque easdem voces addidimus, nobisque assentit

A Hoc Pascha Salvator noster est, et refugium nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc speravimus in eum.

Exhæredatos autem esse Judæos, quia Christum reprobaverunt, et nos, qui sumus ex gentibus, in eorum locum adoptatos, Scripturis approbatur. Jeremiah ita dicit : *Bereliqui domum meam : dimisi hæreditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas mea mihi sicut leo in sylva : dedit ipsa super me vocem suam; idcirco odivi eam.* Item Malachias : *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habeo ex manibus vestris, quia a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes.* Essaias quoque sic : *Venio colligere omnes gentes et linguas; et venient, et videbunt claritatem meam.* Idem alio loco ex persona Patris ad Filium : *Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam, et tenbo manum tuam, et confirmabo te: dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cœcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris.*

CAPUT XLIX.

(Div. Inst. lib. iv, cap. 29.)

Quod Deus non est nisi unus.

Siergo Judæi a Deo rejecti sunt, sicut sacrarum Scripturarum fides indica, gentes autem, sicut videmus, adscitæ, a de tenebris hujus vitæ secularis deque vinculis dæmonum liberatae; nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi veram religionem veramque sapientiam, quæ in Christo est, fuerit secutus : quem qui ignorat, a veritate ac Deo semper alienus est. Nec sibi de summo Deo, vel Judæi, vel philosophi blandiantur. Qui Filium non agnoscit, nec Patrem potuit agnoscere. Ilæc est sapientia, et hoc mysterium summi Dei. Per illum se Deus et agnoscit, et coli voluit. Ideo prophetas ante præmisit, qui de adventu ejus prædicarent, ut cum facta essent in eo quæcumque prædicata sunt, tunc ab hominibus, et Dei Filius, et Deus crederetur.

Nec tamen sic habendum est, tanquam duo sint Dii. Pater enim ac Filius unum sunt. Cum enim pater Filium diligat, omniaque ei tribuat, et Filius Patri fideliter obsequatur, nec velit quidquam, nisi quod Pater, non potest utique necessitudo tanta dicitur, ut duo esse dicantur, in quibus, et substantia,

VARIORUM NOTÆ.

O. F. Fritzsche.

Scripturarum. In ms. Scributarum.

Nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi... fuerit secutus. Si priorem partem ita posuit noster, in sequentibus repræsentare debuit : Nisi ut veram religionem sequatur. Sic lib. iv Instit. cap. 18 : Apparet, nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut Deo serviat. Mihi ergo reponendum videtur : Nulla igitur vita, vel salutis spes homini proposita est, etc. Davisius haec tenet. Nihil muto : pari modo dixit lib. iv Instit. cap. 19 : Nulla igitur spes alia.. homini datur, nisi crediderit in eum, et suscepit. Bün. Joan. viii, 19 et xiv, 1 et 7.

Qui Filium, etc. De hoc dicto Jesu Christi, vide Joan. viii, 19 et xiv, 1 et 7.

Et substantia. Et deest in editione Parisiensi : at legitur in ms. Taurin.

et voluntas, et fides una est. Ergo et Filius per Patrem, et Pater per Filium. Unus est honor utriusque tribuendus, tanquam uni Deo, et ita dividendus est per duos cultus, ut divisio ipsa compage inseparabile vincatur. Neutrum sibi relinquet, qui aut Patrem a Filio, aut Filium a Patre secernit.

CAPUT L.

(Div. Inst. lib. iv, c. 25.)

Cur Deus humanum corpus assumpsit, ac mortem passus fuit.

Superest respondere etiam iis, qui putant inconveniens fuisse, nec habere rationem, ut Deus mortali corpore indueretur, ut hominibus subjectus esset, ut contumelias sustineret, cruciatus etiam mortemque pateretur. Dicam quod sentio, et rem immensam paucis, ut potero, substringam. Qui aliquid docet, debet, ut opinor, facere ipse quae docet, ut cogat homines obtemperare. Nam si non fecerit, praecipitatis suis fidem derogabit. Exemplis igitur opus est, ut ea, quae praecipiuntur, habeant firmitatem, et si quis contumax extiterit, ac dixerit non posse fieri, praceptor illum praesenti opere convincat. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur: sed tum perfecta est, cum factis adimpleatur.

Christus itaque cum doctor virtutis ad homines mitteretur, utique ut doctrina ejus perfecta esset, et docere, et facere debuerat. Sed, si corpus hominis non induisset, non potuisset facere quae docebat; id est, non irasci, non cupere divitias, non libidine inflammari, dolorem non timere, mortem contemnere. Haec sunt utique virtutes: sed fieri sine carne non possunt. Ergo ideo corporatus est, ut cum vincenda esse carnis desideria doceret, ipse faceret prior, ne quis excusationem de carnis fragilitate praetenderet.

CAPUT LI.

(Div. Inst. lib. iv, c. 26.)

De Christi morte in cruce.

Dicam nunc de sacramento crucis, ne quis forte

VARIORUM NOTÆ.

*Filiū. Adde est, juxta clarissim. Pfaffium.**Habere. Davisius legit habuisse, ut ante fuisse.*

Derogabit. In ms. derrogavit. — Fidem derrogabit. Usitatus quidem dicunt, *præceptis fidem detrahere*, sed hoc juris verbo usus est; et neque disputationi, neque auctoritatibus cuiusquam fidem derrogari oportuisse, dixit Celsus Medic. lib. 1, pref. pag. 8. DAVISIUS. — Non adeo inusitatum, ut Davisius visum est, phrasis fidem derogue. Ita Quintil. lib. ix Instit. cap. 3: *Cum cura verborum deroget affectibus fidem.* BUN.

Potuisset. In ms. posset.

Haec sunt. Forte legendum, haec sunt utique virtutes. — *Haec sunt... virtutes.* Anonym. Britan. tentat, *Haec sunt virtutis; Heumannus, Haec sunt virtutes.* Uterque satis bene: sed neutrum servo, et refero ad præcedentia: *Haec (scilicet non irasci, non cupere divitas, non mortem contemnere) sunt virtutes.* Sic lib. vii Instit. cap. 8: *Quid voce clarius... vento fortius... odore violentius? Haec tamen non cernuntur, etc.* BUN.

Sed. In ms. set.

A dicat: Si suscipienda illi mors fuerat, non utique infamis ac turpis, sed quae haberet aliquid honestatis. Scio equidem multos, dum abhorrent nomen crucis, refugere a veritate, cum in ea, et ratio magna sit et potestas. Nam cum ad hoc missus esset, ut humilius quibusque viam panderet ad salutem, se ipse humilem fecit, ut eos liberaret. Suscepit ergo id genus mortis, quod solet humilius irrogari, ut omnibus facultas daretur imitandi. Præterea cum esset resurrecturus, amputari partem corporis ejus fas non erat, nec os instringi, quod accidit iis qui capite plectuntur. Crux ergo potior fuit, quae resurrectioni corpus integris ossibus reservavit.

B His etiam illud accedit, quod passione ac morte suscepta, sublimem fieri oportebat. Adeo illum crux, et re et significatione exaltavit, ut omnibus majestas ejus ac virtus cum ipsa passione notuerit. Nam quod extendit in patibulo manus, utique alas suas in Orientem Occidentemque porrexit, sub quas universæ nationes ab utraque mundi parte ad requiem convenirent. Quantum autem valeat hoc signum, et quid babeat potestatis, in promptu est, cum omnis dæmonum cohors hoc signo expellitur ac fugatur. Et sicut ipse ante passionem dæmonas verbo et imperio proturbabat, sic nunc nomine ac signo passionis ejusdem spiritus immundi, quando in corpora hominum irreperserunt, exiguntur, cum extorti et excruciati, ac se dæmonas confitentes, verberanti se Deo cedunt. Quid ergo speraverint de suis religionibus cumque sua sapientia Græci, cum videant, deos suos, quos eosdem dæmonas esse non negant, per crucem ab hominibus triumphari.

CAPUT LII.

(Div. Inst. lib. v, c. 9.)

Spes salutis hominum in veri Dei agnitione, et de odio ethnicorum in christianos.

Una igitur spes hominibus vita est, unus portus salutis, unum refugium libertatis, si abjectis, quibus tenebantur, erroribus, aperiant oculos mentis suæ, Deumque cognoscant, in quo solo domicilium

D *Corporatus est. Ita ms. Taurin. at in editione Parisiensi legitur incorporatus est.*

Utrique. In ms. utuque. Ibidem, post turpis, editio Parisiensis addit verba esse debuisset, quae non existant in ms. quæque expunxi ut inutilia; et vulgo subaudiuntur in eloquio Latino.

Cum in ea. Id est, cum tamen in ea, juxta Heumanum.

*Irrogari. In ms. inrogari.**Reservavit. In ms. reservabit.**Accedit. In ms. accepit.**In promptu. In ms. prumptum.*

Expellitur ac fugatur. Lege expellatur ac fugetur, juxta Heumannum.

Ejusdem. Heuman. cum Anonymo Britanno putat legendum esse, ejus iidem.

*Irrepserunt. In ms. irepserint.**Cedunt. In ms. cedunt.*

Hominibus vita est. Forsan legendum, viæ hominibus.

veritatis est, terrena et de terra facta contemnunt, philosophiam, quæ apud Deum stultitia est, pro nihilo computent, et vera sapientia, id est, religione suscepta, fiant immortalitatibus haeredes.

Atenim repugnant, non tam veritati, quam propriæ saluti; cumque hæc audiunt, velut aliquod inexpiable nefas detestantur. Sed ne audire quidem patientur; violari aures suas sacrilegio putant si audierint; nec jam maledictis abstinent, sed quantis possunt, verborum contumeliis insectantur: iidemque si potestatem naeti fuerint, velut hostes publicos persequuntur, immo etiam plusquam hostes, quorum, cum bello victi fuerint, aut mors, aut servitus poena est; nec ullus post arma deposita cruciatus, quamvis omnia pati meruerint, qui facere voluerunt, ut inter mucrones locum pietas haberet.

Inaudita est crudelitas cum innocentia, nec victorum hostium conditionem meretur. Quæ tanta hujus furoris est causa? Scilicet, quia ratione congrederi non queunt, violentia premunt, et incognita causa tanquam nocentissimos damnant, qui constare de ipsa innocentia noluerunt. Nec satis putant, si celeri ac simplici morte moriantur, quos irrationaliter oderunt: sed eos exquisitis cruciatibus lacerant, ut expletant odium, quod non peccatum aliquod, sed veritas parit, quæ idecirce male viventibus odiosa est, quia aegre ferunt esse aliquos, quibus facta corum placere non possunt. Hos omni modo cupiunt extingue, ut possint libere sine teste peccare.

CAPUT LIII.

(Div. Inst. lib. v, c. 21.)

Rationes odii in christianos expenduntur, et refelluntur.

Sed haec facere se dicunt, ut deos suos defendant. Primum si dii sunt, et habent aliquid potestatis aenuminis, defensione hominis patrocinioque non indigent, sed seipso utique defendunt. Aut quomodo ab iis homo sperare auxilium potest, si ne suas quidem injurias possunt vindicare? Stultum igitur et vanum deorum esse vindices velle; nisi quod ex eo magis appetit diffidentia. Qui enim patrociniū Dei quem colit, suscipit, illum esse nihil constitutus: si autem ideo colit, quia potentem arbitratur, non debet eum velle defendere, a quo ipse est defenden-

D

VARIORUM NOTÆ.

Et vera. In ms. sed vera.

Atenim. In ms. Adenim.

Sed ne audire quidem, etc. Locus depravatus, qui potest ita legi; sed ne audiunt quidem patienter: violari aures suas sacrilegio putant, si audierint. Nec jam, etc.

Iudemque. In ms. idemque.

Nacti. In ms. Acti.

Ullus. In ms. ullis.

Voluerunt. Adde ea mala nobis, aut fidelibus.

Quæ. In ms. que.

Et incognita. Deest est in ms.

Possunt. Heumannus putat legi debere possint.

Aliquid. In ms. aliquod.

Defensione. In ms. defensionem.

Defendant. Forte ex Heumanno legendum est, de-

A dus. Nos igitur recte. Nam cum isti defensores falsorum deorum adversus verum Deum rebelles, nomen ejus in nobis persequuntur, nec re, nec verbo repugnamus; sed mites, et taciti, et patientes perferimus omnia quæcumque adversus nos potest crudelitas machinari. Habemus enim fiduciam in Deo, a quo expectamus secuturam protinus ultionem. Nec est inanis ista fiducia: siquidem eorum omnium, qui hoc facinus ausi sunt, miserabiles exitus partim cognovimus, partim videmus. Nec ullus habuit impune, quod Deum læsit; et qui sit verus Deus, qui verbo discere noluit, suppicio suo didicit.

Velle scire, cum invitatos ad sacrificium, quid secum habeant rationis, aut cui præstent, quod faciunt. Si dii, non est ille cultus, nec acceptabile

B sacrificium, quod fit ingratius, quod extorquetur per injuriam, quod eruitur per dolorem. Si autem ipsis, quos cognoscunt, non est utique beneficium, quod quis ne accipiat, etiam mori mavult. Si bonum non est, ad quod me vocas? cur malo invitatis? cur non verbis, sed verberibus; cur non ratione, sed cruciatis corporis? Unde apparet malum esse illud, ad quod non illicis volentem, sed trahis recusantem. Quæ stultitia est consulere velle nolenti? An si aliquis, prementibus malis, ad mortem confugere conatur, num potes, si aut gladium extorseris, aut laqueum ruperis, aut precipitio retraxeris, aut venenum effuderis, conservatorem te hominis gloriari, cum ille, quem servasse te putas, nec gratias agat, et te male secum arbitretur egisse, quod mortem

C sibi prohibueris optatam, quod ad finem, quod ad requiem malorum pervenire non sinueris? Beneficium enim non ex qualitate rei debet, sed ex animo ejus, qui accipit, ponderari. Cur pro beneficio imputes, quod mihi maleficium est? Vis me deos tuos colere, quod ego mihi mortiferum duco. Si bonum est, non invideo. Fruere solus bono tuo. Non est quod velis errori meo succurrere, quem judicio ac voluntate suscepisti. Si malum, quid me ad consortium mali rapis? Uttere sorte tua. Ego malo in bono mori quam in malo vivere.

CAPUT LIV.

De religionis libertate in adorando Deo.

Hæc quidem juste dici possunt. Sed quis audiet,

fendent.

Nihil. In ms. nihilo: forte legendum esset nihili.

Videmus. Heumannus putat legi debere Vidimus, idque non male.

Et. In ms. set.

Et qui sit. Ex Heumanno forte, quis sit. pro et, ms. set habet.

Ne. In ms. nec.

Si bonum non est. Legitur Si bonum est apud Bremenianum, qui notam sequentem exhibet.— Si bonum est. Ita recte Davisius, cum priores editiones Pfaffii, Walch. et nuper Heuman. Si bonum non est habent. Probatur emendatio ex lib. v, cap. 20. Bus.

Illicis. In ms. inilicis.

Conatur. In ms. cogatur.

Sinueris. Ita habet ms. pro siveris.

cum homines furiosi et impotentes minui domina- A
tionem suam putent, si sit aliquid in rebus humanis
liberum? Atqui religio sola est, in qua libertas domi-
cillum collocavit. Res est enim præter cæteras vo-
luntaria, nec imponi cuiquam necessitas potest, ut
colat, quod non vult. Potest aliquis forsitan simu-
lare; non potest velle. Denique cum metu tormentorum
aliqui, aut cruciatibus victi, ad execranda sa-
crificia consenserint, nunquam ultra faciunt quod
necessitate fecerunt: sed data rursus facultate, ac
reddita libertate, referunt se ad Deum, eumque pre-
cibus et lacrymis placant, agentes non voluntatis,
quam non habuerunt, sed necessitatis, quam pertu-
lerunt, pœnitentiam; et venia satisfacientibus non
negatur. Quid ergo promovet, qui corpus inquinat,
quando immunitare non potest voluntatem?

At enim homines inanis cerebri, si quem fortem
adegerint libare diis suis, incredibili alacritate insolenter exultant, et quasi hostem subjugum miserint,
gaudent. Si vero aliquis, nec minis, nec tormentis
territus, fidem vitæ anteferre maluerit, in hunc inge-
nium suum crudelitas exerit, infanda et intolerabili
molitur; et quia sciunt gloriosam esse pro Deo
mortem, et hanc nobis esse victoram, si superatis
tortoribus, animam pro fide ac religione ponamus,
et ipsi enituntur ut vincant. Non afficiunt morte:
sed excogitant novos inauditosque cruciatus, ut fra-
gilitas viscerum doloribus cedat; et si non cesserit,
differunt, adhibentque vulneribus curam diligentem,
ut crudis adhuc cicatricibus, repetita tormenta plus
doloris immittant: et hanc adversus innocentes car- C
nificinam exercentes, pios utique se, et justos, et
religiosos putant (talibus enim sacris deorum delec-
tantur), illos vero impios et desperatos nuncupant.
Quæ ista est perversitas, ut qui torquent innocens,
desperatus atque impius nominetur, carnifex autem
justus piusque dicatur?

CAPUT LV.

Ethnici justitiam in sequendo Deo crimine impietatis
infamant.

Sed recte ac merito puniri eos aiunt, qui publicas
religiones a majoribus traditas execrantur. Quid si
majores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus
vanis, sicut jam supra ostendimus, præscribetur no-
bis quominus vera et meliora sectemur? Cur nobis
auferimus libertatem, sed quasi addicti alienis ser-
vimus erroribus? Liceat sapere, liceat inquirere
veritatem. Sed tamen, si libet majorum defendere
(stultitiam) cur impune habent Ægyptii, qui pe-
cudes, et omnis generis bestias pro diis colunt? Cur
de diis ipsis aguntur, et qui eos facetius deriserit,
honoratur? Cur audiuntur philosophi, qui aut nullos
deos esse aiunt, aut si sunt, nihil corare, nec hu-
mana respicere, aut nullam esse omnino, quæ regat
mundum, providentiam disserunt?

Sed soli ex omnibus impii judicantur, qui Deum,
qui veritatem sequuntur. Quæ cum sit eadem ju-
stitia, eadem sapientia, hanc isti vel impietatis, vel
stultitiae criminis infamant; nec perspicunt, quid sit,
quod eos fallat, cum et malo vocabulum boni, et
bono mali nomen imponunt. Primuli quidem philo-
sophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de ju-
stitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam
summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat,
quod æquitatem in omnibus servet; et cum cæteræ
virtutes quasi tacite sint, et intus inclusæ, solam
esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit,
nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene
faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit:
quasi vero in judicibus solis, atque in potestate
aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in
omnibus.

VARIORUM NOTÆ.

Si sit. Elegantius est legere, *si sit.*

Atqui. In ms. *ad quin.* — *Atqui.* Ms. *Atquin.* PFAF.
— Pro Pfaffii et reliquorum *atqui*, restituit Taurin.
ms., *atquin*, quod in antiquis mss. fere perpetuum.
Vide cap. 55, et quæ notavi ad lib. 1, cap. 4.

BUN.

Sola est. Id est, *sola res est.*

Collocavit. In ms. *Conlocavit.*

Placent. In ms. *placat.*

Atenim. In ms. *ad enim*, pro *etenim*.

Fortem. Heumannus legit *forte*. — *Fortem.* Nihil
mutandum: *Fortem* scripsit Lactantius: patet ex
lib. v, cap. 11: *Vidi ego in Bithynia præsidiem gaudio
mirabiliter elatum, tanquam barbarorum gentem ali-
quam subegisset, quod unus, qui per bitemum magna
virtute restiterat, postremo cedere visus esset.* Se-
quentia satis produnt, in hoc nostro capite repeti
que in lib. v, cap. 11. BUN.

Si superatis, etc. Præclare admodum supra dixit
Lactantius lib. Div. Institut. cap. 45: *Nostri autem
(ut de viris taceam) pueri et mulierculæ tortores suos
taciti vincunt; et exprimere illis gemitum nec ignis
potest.*

Morte. In ms. *mortem*.

Exercentes. In ms. *exercent.* — *Exercentes.* Ob in-

gratum sonum *innocentes . . . exercentes*, et quia in
ms. *exercent* legitur, Davisius corrigit: *Et dum
hanc adversus innocentes carnificam exercent.* BUN.

D *Præscribetur.* Clariss. Pfaffius putat legendum esse,
num præscribetur, vel præscribetur nobis.

Stultitiam. Deest in ms. Pfaff. supplavit.

Aguntur. Ita ms. pro quo clariss. Pfaffius ex-
stimat reponendum esse *jocantur*. At Heuman. putat
nil mutandum esse, idque probat ex Institut. Divin.
lib. v, cap. 20, ubi legitur *mimos agi*, verbum Co-
micorum. — *Cur de diis ipsis aguntur.* Pfaffius cor-
rexerat, edideratque cum Walchii: *Jocantur;* at in
ms. *cur de diis ipsis aguntur.* Optime. supplendum,
Mimi, ex lib. v Institut., cap. 20: *Eos (deos) publice
turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum
risu et voluptate patiuntur.* BUN.

Si sunt. Forte legas *si sint*.

Providentiam. In ms. *providentia*.

Disserunt. Lege *asserunt*. PFAFFUS. — Mox sequitur
alio sensu, *asserentes*; sed quia in ms. *servatur*,
disserunt, et præcessit, *aiunt* asserenda est Taurin.
scriptura, ex lib. v, cap. 10, ubi in eadem re *aiunt*,
disserunt, disseruntur.

BUN.

Primuli. Arbitratur Heumannus et post eum Fitz-
sche hic esse mendum typographicum, loco verbi

Atqui nullus est hominum, ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immérito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam, que fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare.

CAPUT LVI. (olim I.)

(Div. Inst. lib. v, c. 16 et 17.)

De justitia, quæ est veri Dei cultus.

Nam si justitia est veri Dei cultus (quid enim tam justum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum agnoscere ut parentem, venerari ut dominum, ejusque legi præceptis obtemperare?), nescierunt ergo justitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus legemque tenuerunt; et ideo refelleri potuerunt a Carneade, cuius hæc fuit disputatio, nullum esse jus naturale, itaque omnes animantes, ipsa ducente natura, commoda sua defendere, et ideo justitiam, si alienis utilitatibus consultit, suas negligit, stultitiam esse dicendam. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint,

plurimi. Primi legitur etiam in autographo clariss. Pfaffii.

Atqui. In ms. Ad quin.

Infimorum. Sic Heumannus legit recte. T. infirmorum.

Quid esset. Subaudi Justitia.

Proflueret. In ms. profluerent.

Commune. In ms. communem.

Refelleret istorum. In ms. refellet storum.

Nam, etc. Caput istud et sequentia jam edita fuerant: ea nos denuo damus recognita et emendatoria ad mss. codices 1 Bonon., 2 Reg., Bodl. et ad 16 editos. Epitome tamen deest in quibusdam editis, vide licet Venetiis 1472, et Rostochii 1476.

Agnoscere. Ita ms. Taurin. et alii; 1 Reg. rec. et editi cognoscere. Vide infra.

Dominum. Sic lego cum mss. 1 Bon., 2 Reg. et editis. In Taurin. est, Deum. At sequentia l. v. c. 18, lectionem nostram confirmant: Deum in quem duo vocabula Domini et Patris æque veneranda convenient; et infra, qui et Dominus verus et Pater est.—Mox pro et post legi Fritzsche mavult legere aut.

Nec cultum ejus legemque tenuerunt. Hæc verba absunt a ms. 1 Reg. rec., n. 3740, et a pluribus edit. vet.; leguntur tamen in antiquo ms. Thomasi et in Taurinensi.

Nullum esse jus naturale, etc. Ex Cicerone hoc mutatum est. Vide Ciceronem lib. iii de Republica inter Fragmenta.

Consultit. Ita mss. mille aut saltem 900 annor. Taurin., Bonon., Regio-Put. n. 5756. At in 1 Reg. et editis legitur, consulat. Apud Ciceronem loco citato consulat.

Negligit. 1 Reg. rec. et editi, negliget; mss. tres

A justitiam sequi velint, ac suum cuique restinere, quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur. Quod si fecerint, justos quidem, sed tamen stultos judicari necesse est, qui ut aliis prosit, sibi nocere contendant. Deinde, si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbō vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit, et emet parve, ut potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non fecellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid, si vita ejus in periculum veniet, ut eum necesse sit, aut occidere, aut mori, quid faciet? Potest hoc evire, ut, naufragio facto, inveniat aliquem imbecillum tabulæ inherentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo incidentem: utrumque aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet: sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vita percutit, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet; sed idem malus, quia nocebit.

B periat aliquem vulneratum equo incidentem: utrumque aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet: sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vita percutit, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet; sed idem malus, quia nocebit.

CAPUT LVII.

(Div. Inst. lib. iii, c. 17 et 18; v, 13 17 18 et 19.)

De sapientia et stultitia.

Acuta ista sane: sed respondere ad ea facilime possumus. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur. Nam et justitia imaginem habet stultitiae, non tamen est stultitia; et malitia imaginem sapientiae, non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in

VARIORUM NOTÆ.

antiquissimi, negligit.

Possederint. Sic mss. Bon., Taurin., Regio-Put. Alter Reg. rec. editi. et Cicero, possedere.

Casas. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; nec aliter Lactantius ipse lib. v, cap. 16, sub initium. At ms. Taurin. et Cicero vulgatus, causas, sed corrupie.

Justos. Apud Ciceronem et in editis est, justos dicemus quidem. Tres veterissimi mss. ut in texto.

Judicari. In 1 Reg. rec. et editi. judicare; in Taurin. et Regio-Put. judicari.

Contendant. Cicero, contendunt.

Cogat. In Taurin. ms. coget.

Dissimulabit. In Taurin. ms. dissimulavit.

Indicabit. In ms. Taurin. bis indicavit. Deest, Si indicabit, in editis quibusdam.

D Eum, etc. Editi legunt, eum aliquando necesse sit, etc. Quidam tamen codices, teste Gallæo, legunt occupare aut mori: sed minus recte in aliis legitur occidere in activa significazione, quasi dicas perire. Sed textus nostri lectio aptior est atque accommodatior capiti 17 libri v Institutionum.

Evenire. Ita mss. Bon., 2 Reg. et editi; ms. Taurin. venire.

Prodit. In mss. Reg. rec. et editis, perdet. Recedit: at mss. Taurin. et Regio-Put. prodit.

Sed. Ed. sed et.

Nocebit. Quidam restituant alii nocebit: vide lsrum ad istud caput Epitom.

Acuta. Lib. v Div. Institut. cap. 17 legitur, Argua hæc plane.

Facillime. Ms. Reg. rec. et ed. facile. At mss. 3 antiqui. facillime.

Imitatio. Ita ms. Reg. rec. et ed. Sed in Taurin. Bonon., Regio-Put. est, Imitatio.

Sed. Non extat in ms. Taurin., est in exteris.

conservandis utilitatibus suis intelligens et arguta, non sapientia, sed calliditas et astutia est; ita et justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari: quia necesse est, et justum esse sapientem, et eum qui sit stultus, injustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is qui justus est, sapiens non sit; quoniam justus nihil utique facit, nisi quod rectum et bonum est, pravum et malum semper fugit. Quis autem discernere bonum et malum, pravum et rectum potest, nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum et malum quid sit, ignorat. Ideo peccat, quia non potest prava et recta discernere. Non potest ergo, neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Stultus igitur non est, qui nec tabula naufragum, nec equo saucium dejecerit, quia se abstinuit a nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare sapientis est.

Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit, quod extingui animam cum corpore existimant: idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utique stulte facit, qui alterius anime parcit cum dispendio suae, aut qui alterius lucro magis quam suo consulit. Si mors animam delet, danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus: si autem vita post mortem superest aeterna et beata, hanc utique corporalem cum omnibus terrae bonis justus et sapiens contemnet, quia sciet, quale a Deo sit premium recepturus. Teneamus igitur in-

VARIORUM NOTÆ.

Arguta. Editiones quedam pro et *arguta*, ponunt, intelligens redargui videtur, quia non.

Et. Deest in edit. et in ms. Reg. rec., sed legitur in ceteris.

Est. Taurin. Ms. *esset*.

Potest. Taurin., Bonon., Regio-Put., mss. 1 Reg. rec. et ed. *poterit*, quam lectionem praetulit O. F. Fritzsche.

Non potest ergo, etc. MSS. Taurin., Bonon., Regio-Put., ut in textu. In Reg. rec. in ed. ita: *Igitur neque stulto justitiam, neque injusto sapientiam convenire.* Ergo stultus non est; vel utalii legunt editiones, qualis est Gallæi, quæ sic habet: *Non potest igitur neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire.* Ergo stultus, etc.

Existimant. In Taurin. ms. *existimant*. Cæteri mss. et ed. *existimant*.

Quo diutius commodiusque. Recte edit. Is., Spark. Faventibus mss. Taurin., Bon. et 5 editis, in quibus legitur *quod justius, pro quo diutius*; Regio-Put. *quod ius* per abbreviationem; al. Reg. rec., ed. Paris. 1525, et Graph. *quo justius*, manifesto errore, qui repugnat sententia. Restitendum itaque hic locus ex ipsomet Lactantio, lib. v Institut., cap. 19, ubi habetur: *Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est homini non huic vita consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena; quod qui faciet, a justitiae regula discedat necesse est.* Si autem superest homini vita melior et longior. In edit. Paris. 1525, Gymnic., Bell., Tornes. et in ora Plantin. positum est *jucundius*, atque in mss. Heumann.; unde vero, mihi non comperit: sed hoc fere idem est quam *commodius*.

Quia. Ms. Taurin. *qui.* Cæteri, cum editis, *quia*.

Malle. Ms. 1 Reg. rec. et editi, *velle*. Melius mss. Regio-Put. et Taurin. *mori malle*, cum eodem Lactantio, lib. v Institut.

Quam libare diis, et abire sine noxa. Ita Ms. Taurin. Optima lectio, cui favet ms. Regio-Put. in quo legitur, *quam liberare di*, *sed abire sine noxa*. Hec

nocentiam, teneamus justitiam; subeamus imaginem stultitiae, ut veram sapientiam tenere possimus. Etsi hominibus ineptum videtur ac stultum, torqueri et mori malle, quam libare diis, et abire sine noxa, nos tamen omni virtute omniq[ue] patientia fidem Deo exhibere nitamur. Non mors terreat, non dolor frangat, quominus vigor animi, et constantia inconcussa servetur. Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, et cœci, et hebetes, et pecudibus æquales; qui non intelligent esse mortiferum, relicto Deo vivo, prostrernere se atque adorare terrena; qui nesciunt, et illos æternam pœnam manere, qui figmenta insensibilia fuerint venerati, et eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu ei honore veri Dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Hæc est fides summa, hæc vera sapientia, hæc perfecta justitia. Nihil ad nos attinet, quid judicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

CAPUT LVIII, alias II.

(Div. Inst. lib. vi, c. 1 et 2.)

De vero cultu Dei et sacrificio.

Dixi de justitia, quid esset. Sequitur ut ostendam, quod sit verum sacrificium Dei, quis sit justissimus ritus colendi, ne quis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari a Deo, a quo si fames, si siti, C sialgor, si rerum omnium terrenarum cupiditas abest,

mendose accepta ab auditore amanuensi, pro *quam libare di*, et *abire sine noxa*. Alter ms. Reg. rec. *quam liberam dicet abire sine noxa*; *dicit* male intellectum pro *dis* et. Editi, *cum libere liceat abire sine noxa*. Sed et supra, cap. 54, *Si quem fortem adegerint libare diis suis*.

Tamen. Ms. Taurin. *tam*. Cæteri cum editis, *tamen*, ut in textu.

Non. Edit. nec.

Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, etc. Ita edit. Is. cum mss. Taurin., Bonon., Regio-Put., nisi quod in Taurinensi deest, *stultissimi*. In Reg. rec. et editis, *pro vocent*, est *notent*.

Et. Ms. Reg. rec. et ed., *ex illis*, corrupte. Cæteri mss., et illos.

Venerati. Ms. Taurin., *adorati*.

Cultu. Ms. Taurin. *mortem pro cultui*; mendose.

Dei recusaverint. Hæc lectio est mss. Bon., 2 Reg. et editorum. Ms. Taurin. *Dei non recusaverunt*; male.

Hæc est, etc. Hunc locum sic restitui ex mss. Taurin., Bonon. et 2 Reg. Primus habet: *Hæc est fides summa, unde in Bononiensi et edit. Is. factum est fidissima.* In Regio-Put. deest *fides*; in Taurin. *justitia*. In Reg. rec. et editis lego: *Hæc est illa fidelissima summa, quod accedit ad fidissima et fidelissima aliorum codicum.*

Quid judicent. Hæc duo verba desunt in ms. Taurin. *Judicaverunt.* Ms. solus Taurin. *judicant*.

Quod sit. Ita antiqu. mss. tres. 1 Reg. rec. cum editis, *quid sit*.

Qui justissimus. Sic mss. Bonon., Regio Put. In Taurin. *quis sit*; perperam repetitor *sit*, quod mox præcessit. 1 Reg. rec. et ed., *qui justissimus*.

Dona pretiosa. Ita 5 mss. antiquissimi et 4 ed., et Lactantius ipse lib. ii, cap. 4, et de Ira Dei, cap. 21. In Reg. rec. et ceteris vulgaris est *dona præsentia*; male.

A quo si fames. Ms. Taurin. solus, *quod si fames*,

Abest. Solus ms. Taurin. *adest*.

non ergo utitur his omnibus, quæ templis diisque fictilibus inferuntur : sed sicut corporalibus corporalia, sic unque incorporali incorpore sacrifictum necessarium est. Illis autem, quæ in usum tribuli homini Deus, ipse non indiget, cum omnis terra in ipsis sit potestate : non indiget templo, cuius domicilium mundus est ; non indiget simulacro, qui est et oculis, et mente incomprehensibilis ; non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominis potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus et sanctus ? Nam illa, quæ aut digitis sunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. Hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur, non quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis victimæ est, quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ ? quid thura ? quid vestes ? quid argentum ? quid aurum ? quid pretiosi lapides conferunt, si coenquis pura mens non est ? Sola ergo justitia est, quam Deus expedit. In hac sacrificium, in hac Dei cultus est, de quo nunc mihi disserendum est, docendumque in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

CAPUT LIX, olim III, at. II.

(Div. Inst. lib. v, c. 5 et sq. et 19; vi, c. 3, 4, 9, 10.)

De viis vitæ, et primis mundi temporibus.

Duas esse humanæ vitæ vias, nec philosophis igno-

A tum fuit, nec poetis : sed eas utriusque diverso modo induxerunt. Philosophi alteram industrie, alteram inertiae esse voluerunt : sed hoc minus recte, quod eas ad sola vitæ hujus commoda retulerunt. Melius poetæ, qui alteram justorum, alteram impiorum esse dixerunt. Sed in eo peccant, quod eas non in hac vita, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitae, alteram mortis, et hic tamen esse has vias dicimus. Sed illa dexteror, qua justi graduntur, non in Elysium fert, sed in cœlum. Immortales enim flunt. Sinisteror ad tartarum ; æternis enim cruciatibus addicuntur injusti. Tenenda est igitur nobis justitiae via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiae officium est, Deum agnoscere ut parentem, eumque metuere ut dominum, diligere ut patrem. Idem enim nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, qui salvos facit. Habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, et vitae ac necis potestatem ; unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur. Secundum justitiae officium est, hominem agnoscere velut fratrem. Si enim nos idem Deus fecit, et universos ad justitiam vitamque æternam pari conditione generavit, fraterna utique necessitudine cohæremus, quam qui non agnoscat, injustus est. Sed origo hujus mali, quo societas inter se hominum,

VARIORUM NOTÆ.

*His. 3 edit. iis.**Diisque. Ita 5 mss. antiqui. In Reg. rec. et editis, aliisque.**Corporalia. Ms. Reg. rec. et edit., corporale.**In corporali. Ms. Reg. rec et edit. incorporalibus in corporale.**Autem. Deest in ms. Reg. rec. et editis.**Cum omnis terra in ipsis sit potestate. Ita mss. Bonon. Regio-Put., ed. Fasit., Is., Spark. (In Taurin. pro in est sub.), multo aptius et concinnius, quam illud quod in Reg. rec. et multis editis, Et est omnis terra sub ipsis potestate.**Hominis. Ms. Reg. rec. et editi, hominibus. — In usum hominis. Pro editorum ab 1478-1698, et Cellarii, in usum hominibus ; rectius Taurin. et ex eo editi, in usum hominis. Sic unde hæc sumpta, lib. vi, cap. 2 : Qui in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit ; et de Ira, cap. 15, ex mss. Reimii. in usum hominis a Deo facta. BUN.**Inepta, fragilia, ingrata sunt. Sic mss. Taurin., Regio-Put., Bonon. Hæc quatuor verba a ms. Reg. rec. et editis absunt.**De scipso. In Taurin. ms., ipso.**Immolat. Ita mss. Regii et editi ; at in ms. Taurin. immolaverit.**Utrique. Mss., Taurin., Bon. Reg. Put. et ed. Is. At ms. 1 Reg. rec. et multi editi, utique, quod mox sequitur.**Quod eas ad sola vitæ hujus, etc. Ms. Reg. et editi cum eas ad solius vitæ. Ed. Is. cum mss. Taurin., Bonon., ut in textu.**Alteram vitæ. Deest in mss. Taurin.**Tenenda est. Ita mss. 5 antiqui. At in Reg. rec. et in ed. legimus : Veneranda est nobis.**Ut parentem. Hæc verba Davisius delenda esse existimat, nec male, quamvis Clericus, tom. xi Biblioth. antiquæ et nova legit, ut præsentem.**Idem enim nos. In Reg. rec. et in ed. 5, Is est enim, qui nos ; nec male.**Et vitæ ac necis potestatem. Patria potestas erat olim summa apud Romanos ; ita ut non minus jus vi-*

*C*te et necis in liberos patri esset, quam dominis in servos (Lib. ii D. de suis et leg. her. I. fin. C. de patr. potest., lib. ii cod. Theodos. de caus. liber.) Sopater, in Hermogen. Simplicius Com. in Epicteti Enchirid. Exactius hæc exequitur Dionys. Halycarnass., lib. ii. Addesis Dion. Chrysostomum orat. 14. Hoc vero patri in liberos jus ab Attica lege migravit Romanum ; Athenis enim Solon legem tulit πάτερ τῶν ἀξπίτων, quæ filium suum parenti necare permisum, ut auctor Sextus Empiricus l. iii, Pyrrhon., Hypoth. Et liberi sub patri potestiae haud multum a serviuentium specie differebant. Unde Libanius Declamation. 37 : Κύπροι τῶν παιδῶν οἱ γονεῖς οὐχ ἔττοι η τῶν εἰσηγητῶν. Lactant. Divin. Instit. lib. iv, cap. 3 : Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem ? Et paulo post : Ergo servus est, qui et filius ; idem dominus, qui et pater. Seneca pater, Controvers. 19, lib. iii : Ut vivis parentibus filius familiæ nulli potest servire, nisi patri, omni alia servitudo liber est. Sic quemadmodum servus domino, ita jure vetustissimo, id est florente republica, omnia filius patri acquirebat. Dionys. Halycarnass. lib. viii ; Philo Judæus de Decalog. Verum patria illa majestas, ut loquuntur Valerius Maximus, lib. vii, cap. 7, § 5, et Quintilianus Declam. 375, seu summa illa patri in liberos potestas, posteriorum legiidorum constitutionibus multum delibata est. Qui, ut quasi iracundie parentum frænum injicerent, certum modum ei statuerunt (I. ult. C. de patr. potest.). Ita ut inauditum filium hodie interficeret patri non licet (lib. ii D. ad leg. Corn. de Sicar, lib. v de leg. Pomp. de parricid.). Extraquam, si quid contra reipubl. salutem filius motiatur (lib. xxxv, D. de rel. et sumpt. funer.) OISELIUS.

Utrique. Legitur apud Bonem. Utrique. Sic ex Bonon. Isæus iam monerat legendum, et ipse receperat recte, non auditus tamen a Gall., Spark., Collario. Rectum esse utrique, patet ex lib. vi Instit. cap. 5. Minus recte igitur Pfaffius et Walchius, si que. Rectius Davis., Heuman. utrique. BUN.

quo necessitudinis vinculum dissolutum est, ab ignoratione veri Dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo pacto potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo dii multi conserari ab hominibus collique cœperunt, fugata est, sicut poetae ferunt, justitia: sic diremptum est omne fœdus, direpta societas juris humani. Tum sibi quisque consulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, commoda sua aliorum incommodis adaugere; non cognatis, non liberis, non parentibus parcere; ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare; libidini autem, quo furor duxerit, fræna laxare; nihil denique sancti habere, quod non cupiditas infanda violaret. Cum hæc fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis faceant. Sed metus legum non sceleris comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta pupire, conscientiam munire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt. Circumscribi etiam jura, siquidem ipsi præsides legum præmiis muneribusque corrupti, vel in remissionem malorum, vel in perniciem honorum sententias venditabant. His accedebant dissensiones, et bella, et mutuae deprædationes, et oppressis legibus sœviendi potestas licenter assumpta.

CAPUT LX.

(Div. Inst. lib. vi, c. 3.)

De justitiae officiis.

In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est

A nostri Deus, revelavit se nobis et ostendit; ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam discederemus; ut, errore vita prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipos, quos impietas dissociaverat, nosceremus, legemque divinam, quæ humana cum coelestibus copulat, tradente ipso Domino, sumeremus: qua lege universi quibus irretiti fuimus, errores cum vanis et impiis superstitionibus tollerentur. Quid igitur homini debeamus, eadem illa lex divina prescribit, quæ docet quidquid homini præstiteris, Deo præstari. Sed radix justitiae, et omne fundamentum æquitatis est illud, ut ne facias ulli quod pati nolis; sed alterius animum de tuo metiaris. Si acerbum est injuriam ferre, et qui eam fecerit, videtur injustus, transfer in alterius personam, quod de te sentis, et in tuam, quod B de altero judicas; et intelliges tam te injuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvamus, innocentiam tenebimus, in qua justitia velut primo gradu insistit. Primum est enim non nocere; proximum, prodesse; et sicut in rudibus agris prius quam serere incipias, evulsis sentibus, et omnibus stirpium radicibus amputatis, arva purganda sunt: sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tunc demum virtutes inserendæ, de quibus seminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriuntur.

CAPUT LXI.

(Div. Inst. lib. vi, c. 15, 16, 19, 24.)

De affectibus.

Tres affectus, vel, ut ita dicam, tres furiae sunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cœnt, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ, nec

VARIORUM NOTÆ.

Dissolutum. In ms. Reg. rec. et editis, *dissolvitur ab ignorantia.* MSS. 3 antiquiss. ut in textu.

Est. Deest in ms. Taurinensi.

Ferunt. Reg. rec. et editi, aiunt. Cæteri mss. ferunt. Poetae illi sunt: Hesiodus in operib.; Virgilii in fine u. Georg.; Arat. in Phœn.; Ovid., i Metamor.; Senec. in Octav.

Sic diremptum. Editi et mss. 3, *direptum*, corrupte; dicitur enim, *dirimere fœdus*, non *diripere*.

Direpta. MSS. *direpta*; sed male.

Tum sibi quisque consulere. Ita editi, cum ms. Reg. rec. Mallem, *Cum sibi quisque consulere*; subaudi cœpit.

Jus in viribus computare. Ovid. Trist. : *Cedit viribus æquum.* Francius.

Incommodis. Ita mss. Bonon., Reg. Put. et editi. At mss. Taurin. et Reg. rec. *commodis.* Hæc tamen ultima lectio non est omnino contemnda.

Ita quæ ante palam fiebant. Sic lego cum mss. Bonon., Regio Put et edit. Thomas. Is. In cæteris editis ac mss. Taurin. et Reg. rec. legitur, *itaque quæ*.

Remissionem. MSS. 2 Reg. et 4 editi, *remunerationem.*

Bonorum. MSS. 2 Reg. et 4 editi, *justorum.*

Ut nosceremus. Est manuscriptorum Taurin., Regio Put. et Bonon. Non extat in Reg. rec. et 10 edit. Pro nosceremus, est in Bonon. Reg. rec. et supradictis editis 10, *disceremus*, quod mox præcessit.

Tradente. In Taurin. ms. *tradentem.* Cæteri tradente.

Fuimus. In ms. Reg. rec. et edit. *sumus.* MSS. Taur., Bonon., Regio-Put., *fuimus.*

Igitur. In ms. Reg. rec. et edit. *enim.* Additum est

C modo vox divina ex mss. Regio-Put., Bonon. et editis 4.

Præstari. In ms. Reg. rec. et ed., *præstare.* MSS. Taur., Regio-Put., *præstari.*

Ut ne, etc. MSS. Bonon. et Reg. rec. *ut ne.* Taur., Regio-Put. *ut non.* Editi legitunt, *ut ne facias ulli*, quod Job. iv, Luc. vi.

Metiaris. Ita mss. 3 antiqui; at Reg. rec. et ed. metieris.

De te. Ita mss. Taur., Bonon., ed. Is.; at mss. 2 Reg. et ed. in te. Vide seq. de altero.

Volvamus. Sed mss. Reg. rec. et ed. *volvemus.*

Primo gradu. Verum mss. 2 Beg. et ed. *in primo.*

Insistit. Ita ms. Taurin., sed in ms. Reg. rec. et ed. consistit.

Primum. At in ms. Reg. rec. et ed. *primus.* — *Primum... proximum.* Illic locus adhuc in omnibus edd. corruptus fuit. Plures, neque primum Marian. Tuccius, uti Heumanno visum, sed prius Parrias. 1509, tum Ald., Crat., Cymn.. Gryph., Betul., Torn. legabant: *Primus... non nocere proximo, sed officiose prodesse.* BUN.

Nocere. Ita Regio-Put. et Taurin. At ed. *nocere proximo, sed officiose prodesse.* A Bonon. abest officiose.

Rudibus agris. Rudes agri dicuntur, qui nondum fuere cultura expoliti. Sic *vas rude* dicitur, quod nunquam fuit usurpatum. BARTHUS.

Et omnibus. Ita mss. Bon., Reg., Put. et ed. Is. In Taur., Reg. rec. et ed. *omnium.*

Sunt. In editis deest *sunt.*

Ita. Deest in ms. Taurin.

periculi sui respectum habere permittant : *ira*, quæ vindictam cupit; avaritia, quæ desiderat opes; libido, quæ appetit voluptates. His vitiis ante omnia resistendum est; ha stirpes eruendæ, ut virtutes inseri possint. Hos affectus Stoici amputandos, Peripatetici temperandos putant. Neutri eorum recte: quia neque in totum detrahi possunt, siquidem natura insiti certam habent magnamque rationem; neque diminui, quoniam si mala sunt, carendum est etiam temperatis et mediocribus, si bona, integris abutendum est. Nos vero, neque detrahendos, neque minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt, quæ Deus homini rationabiliter insevit: sed cum sint utique natura bona, quoniam ad tuendam vitam sunt attributa, male utendo sunt mala; et sicut fortitudo, si pro patria dimicces, bonum est, si contra patriam, malum: sic et affectus, si ad usus bonos habeas, virtutes erunt, si ad malos, via dicentur. *Ira* igitur ad coercionem peccatorum, id est, ad regendam subiectorum disciplinam data est a Deo, ut metus licentiam comprimat, et compescat audaciam. Sed qui terminos ejus ignorant, irascuntur paribus, aut etiam potioribus. Inde ad immania facinora prosilitur: inde ad cædes, inde ad bella consurgitur. Cupiditas quoque ad desideranda et conquirenda vita necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines ejus, insatiabiliter opes congerere nuntur. Hinc venena, hinc circumscriptiones; hinc falsa testamenta, hinc omnia fraudum genera eruperunt.

VARIORUM NOTÆ.

Respectum. Ms. Taurin. et editi addunt, *aut curam*: quod glossema a mss. 2 Reg. Bonon. et ed. Thom. et Is. abest.

Ira. In Taurin. ms. *iram*.

Ante omnia. Sic in 3 antiq. mss. totidemque editis est. *Ante omnia* deest in ceteris editis et in ms. Reg. rec.

Inseri. At *seri* est in ed. et mss. 2 Reg. Vide supra in fine cap. precedentis, *virtutes inserendæ*, et lib. vi Divinarum Institut., cap. 3.

In totum. Non extat in editis. — *Neque in totum detrahi*. Ex ms. restituit Pfaffius, *in totum*. Rectissime. Delectatur maxime hac formula Lactantii, quam sciol hinc inde corruerunt. Lib. ii Institut., cap. 10: *Protest occideret in totum, quia per partes occidit*; l. iv, cap. 1: *Sed adeo in totum sapientia occiderat*; l. vii, cap. 20: *Si non extinguitiles in totum*. BUN.

Diminui. Sic mss. 2 antiq. At edit. *minui*.

Temperatis. Sic mss. 4 et plerique editi: verum deest in Regio-Put. et Bon. At in Reg. rec. est *temperandum*.

Integris abutendum. Sic Thysius, Spark., Gallaeus, in meliore partem sumpto verbo, ut in Terentii prologo Andriæ. *Betul. utendum*; Parrh. tamen et Aldus *adutendum*; et solet Lactantius more Ciceronis *pro uti*, *pone rebus* L. i Institut., cap. 6: *Sicubi testimoniis earum fuerit abutendum*; de *Ira*, cap. 11: *Licet diversis nominibus fuerint abusi*. BUNEMAN.

Insevit. Ita mss. Regio-Put. et Taurin. At editi legunt *inseruit*.

Fortitudo. Ita Regio-Put., Taurin., Bodl. Aliter hic ed. cum ms. Reg. rec.: *sicut si fortissime pro patria dimicemus*; male. Vid. seq.

Habeas. Taurin. ms. *habeat*.

Est a Deo. Deest in Taurin. verum legitur in mss. Bon., 2 Regii et edit.

Sed pro sed habent.

Ignorant. At ms. Reg. et edit. legunt, *Ignorat*.

Irascuntur. In ed. *irascitur paribus aut fortioribus*.

A Libidinis autem affectus ad procreandos liberos institus et innatus est: sed qui limites ejus in animo non tenent, utuntur eo ad solam voluptatem. Inde illiciti amores, inde adulteria et stupra, inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi sunt ergo isti affectus intra fines suos, et in viam rectam dirigendi, in qua etiam sint vehementes, culpam tamen habere non possunt.

CAPUT LXII, alias V.

(Lib. vi Inst., c. 12, 18, 20, 25.)

De voluptatibus sensuum coercendis.

Cohibenda est *ira*, cum patimur injuriam, ut et malum comprimatur, quod ex certamine impendet, et ut duas maximas virtutes, innocentiam patientiamque teneamus. Avaritia frangatur, cum habemus, quod satis est. Quis enim furor est, in his conservandis laborare, que aut latrocino, aut proscriptione, aut morte ad alios necesse sit perseverare? Libido extra legitimum torum non evagetur, sed creandis liberis serviat. Appetentia enim nimis voluptatis, et periculum parit, et infamiam generali, et (quod est maxime evendum) mortem acquirit aeternam. Nihil est tam invisum Deo, quam mens incesta et animus impurus. Nec hac sola voluptate abstinentem sibi quis putet, quæ capit ex feminine corporis copulatione, sed et cæteris voluptatibus sensuum reliquorum; quia et ipsæ sunt vitiæ, et ejusdem virtutis est eas contemnere. Oculorum vo-

Mss. Taurin., Regio-Put., habent *aut potioribus*.
Testamenta. Ita Taur., Bon., Reg. Put.; at Reg. rec. et ed. *testimonia*, melius.

C *Omnia*. In edit. *omnium*.

Liberos. Sed in Reg. rec. et edit. *filios*.

In. Non extat in editis. Et Heumannus putat esse delendum.

Utuntur. Sed in Taurin. ms., *ut in eo*.

Illiciti amores. Ita mss. Bon., Regio-Put. et c. ls. Taurin. ms. *inlicet amores*; Reg. rec. *illicitæ jam opes*; edit. *illicitæ nuptiae*.

Dirigendi. Ita veterissimi mss. At ms. Reg. rec. et ed. *redigendi*, quod jam mox præcessit.

In qua. Restitui ex 2 mss. Reg. et ed. *In qua*, deest in Taurin. et Bon. quorum ultimus habet *mag*, ut editi.

Frangatur. Mss. 3 antiq. At ed. *frangitur*.

Coacervandis. Ita mss. Taur., Reg. Put. At Regis alter et editi, *congerendis*.

D *Latrocino*, aut *furto*. Hæc duo verba ut initia expunxi, que absunt a mss. ac 6 ed. — *Aut furto*. Absunt a Taur., Bonon., mss. Thomasio. et cum secutis, et Cellario; habent Torn., Betul., Paris. At *aut furore*, Ven. 1478, 93, 1497. Pier., Parrh., Paris., perperam. BUN.

Necessæ. Legitur *facile* in editis. In mss. Bon., Taur., Reg. Put., Bodl., *necessæ*.

Infamiam. Sic lego ex veterissimis mss. Bonon. et Regio-Put. non *infamiam*, ut ferunt mss. Taurin., Reg. rec. et edit. Nam ex doctissimis medicis quos consului, frequentior coitus (ut aint) *infamiam* non generat. Hic enim agitur de his, qui nimia voluptate illeci, non solum uxores suas, sed et alienas quoque appetunt, etc. Vide Augustinum, serm. 278, de Sanctis, n. 9.

Acquirit. At ed. *incurrit*; mss. Regio-Put., Taurin., Bonon., Bodl. *acquirit*; Reg. rec. *incurrit*, corrupte.

Quis. Non habetur in mss. 2 Reg. et edit.

Iuptas percipitur ex rerum pulchritudine, aurum de vocibus canoris et suavibus, narium de odore jucundo, saporis de cibis dulcibus : quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus, a celestibus ad terrena, ab aeternis ad temporalia, a vita immortali ad pœnam perpetuam deprimatur. In saporis et odoris voluptatibus hoc periculum est, quod trahere ad luxuriam possunt. Qui enim fuerit his deditus, aut non habebit ullam rem familiarem, aut, si habuerit, absuet, et ager postmodum vitam detestabilem. Qui autem raptus auditus (ut taceam de cantibus, qui sensus intimos ita saepe delinquent, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certis orationibus numerosisque carminibus, aut argutis disputationibus) ad impios cultus facile traducitur. Inde est, quod scriptis celestibus, quia videntur incompta, non facile credunt, qui aut ipsi sunt diserti, aut diserta legere malunt : non querunt vera, sed dulcia; immo illis haec videntur esse verissima, que auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis suavitate capiuntur. Voluptas vero, qua spectat ad visum, multiiformis est. Nam quæ percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine, avaritiam concitat, quæ aliena esse debet a sapiente atque justo : quæ autem

VARIORUM NOTÆ.

Aurum... suavibus. Deest in ms. Taurin., lego suavibus ex Regio Put. Est et apud Ciceronem vox suavis et canora. In Bonon. suavitatibus; in Taurin. et Reg. rec. ac editis suasionibus : apud Lactant. I. vi, cap. 21, vocum suavitatis, et suaves soni.

Dulcibus. Ita mss. Taur. et Reg. Put. At Reg. rec. et ed. dulcioribus.

Voluptatibus. Sic mss. Reg. Put. et Taurin. At Reg. rec. et ed., voluptate.

Luxuriam. Taurin. luxuriem; Bonon., Regio-Put. Taurin., possunt; ed. luxuriam poterit.

Intimos. Non extat in ed. multis.—Sensus intimos. Rectissime intimos addiderunt ex Bonon., Thomasius, Isaeus, etc. Cell., et ex Taurin. ms. Pfaffius, etc. Sic I. 4 Institut., cap. 20 : sensibus intimus. Esse elegantiam Tullianam ad Minuc. Fel. cap. I : intimus sensibus, Gronovius ostendit. Iterum Lact. lib. vi, cap. 21 : Ne capiamur iis quæ ad sensum intimum penetrant. BUN.

Statum, etc. MSS. 3 antiq. ut in texto : haec paulo aliter leguntur in ed.—Statum mentis furore perturbent. Cell. et alii, ut etiam status mentis furore perturbetur. Priorem lectionem prestant Bonon., Taurin., Isaeus, Pfaffius et seqq. rectissime. BUN.

Certis. Antiqui tres mss. certe; editi, certis; mss. Reg. rec. ceteris, corrupte, pro certis.

Credant. In ed. creditur. In mss. Regio-Put., Taurin., Bonon., ed. Is. et Fasitel. credunt, recte.

Qui. In edit. quia.

Malunt. Ms. Reg. rec. et edit. volunt; mss. Regio-Put., Taurin., Bonon. et edit. Is. malunt.

Dulcia. Emendavi ex Regio-Put. et Bonon. Quod jam observaverat Rittershusius ad Isidor. Pelus. In mss. Taurin., Reg. rec. et editis dubia, male. Vid. seqq.

Suavitate. Sic mss. Taurin., Reg. Pnt., Bonon., ed. Is. Alter Reg. et editi, varietate, sed mendose.

Rapit. Ms. Bonon. et 2 Reg. cadit, male. Ms. Taurin. capit, mendose. Editi, rapit, recte.

Potentiora. MSS. duo Reg. Taur. et multi editi potentia. Ms. Bonon. et ed. Is. potentiam. Lactantius, lib. vi Div. Instit., e. 20. ad corrumptos animos potentissime valent.

A capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem, de qua jam superius locuti sumus.

CAPUT LXIII, olim VI.

(Div. Inst. lib. vi, e. 18 et 20.)

Spectacula esse potentissima ad corrumptos animos.

Superest de spectaculis dicere; quæ, quoniam potentiora sunt ad corrumptos animos, vitanda sapientibus, et cavenda sunt totaliter, quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur. Nam munera editiones Saturni festa sunt. Scena Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur, ut jam qui spectaculis interest, relicto Dei cultu, ad profanos ritus transisse videatur. Sed ego de re malo dicere quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo severissimis legibus vita nostra munitur; ideo bella execrabilia sunt. Invenit tamen consuetudo quatenus homicidium sine bello ac sine legibus faciat, et hoc sibi voluptas, quod scelus vindicavit. Qued si intercesse homicidio, sceleris conscientia est, et eidem facinori spectator obstrictus est, cui et admissor, ergo et in his gladiatoriæ cædibus non minus cruento profunditur, qui spectat, quam ille qui facit: nec potest esse immunis a sanguine, qui voluit effundi, aut videri

NOTÆ.

Totaliter. 3 miss. tum; ms. Reg. rec. taliter; omnes editi totaliter. — Et cavenda sunt totaliter. Dictionem totaliter expulimus, quæ nec Lactantiana est, nec Latina, nec in Bon. aut aliis miss. recepta. Isaeus. Bene. Non agnoscit eamdem Sparkius. BUN.

Munerum. Ita omnes miss. præter Taurin. cui est numerum, sed corrupte.

Munerum editiones Saturni festa sunt. Sic emendavi ex miss. Bon., Reg. Put., Taurin. et edit. Is. Et quidem recte. Nec immutanda fuit genuina Lactantii lectio. Non enim Saturno siebant munera: sed in ejus festo, scilicet in Saturnalibus edebant ludi, et amici sibi invicem munera mittebant, quæ Saturnalia dicebantur. Vide Rosinum Antiquitat. Romanar. lib. iv, cap. 16, et Macrobius, lib. i Saturnal. cap. 7. In ms. Reg. rec. in 40 edition. et in nova Parisiensi, *Saturno factæ sunt*; in Fasitel. et Cellar. *Saturno facta sunt*, male.

Spectacula. Sic mss. Taurin., Reg.-Put., Bonon., Bold. Et sic legendum esse patet ex fine cap. 20 lib. Divin. Institut., ubi constanter legitur ex omnibus tum miss. tum edit. codicibus: *Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia conveniunt, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.* Legitur in uno ms. Reg. rec. et ed. spectacul vel interest.

Munitur. Ms. Reg. rec. et edit., multatur.

Invenit. Ms. Reg. rec. et ed., inventa.

Faciat. Ed. faciant et hoc ut scelus vindicent. Taurin., Regio-Put., faciat. Bon., Regio-Put., vindicavit. Taurin., vindicabit.

Eidem facinori. Ed. eodem facinore spectator obstrictus est, quo et admissor. MSS. ut in texto, Lactantius ipse lib. iii, cap. 18, *Eidem sceleri obstrictus est.*

Admissor. Hanc vocem in antiquioribus non legi: inveni vero in August. de Civit. Dei I. vii, cap. 5: *seminiis admissor*, admissor scilicet facinoris. BUN.

Et in his. Ed. *Et his gladiatoriæ sceleribus*; Taurin., Regio-Put., in his gladiatoriæ cædibus; Bonon. et 2 Reg. cum editis, profunditur; Taurin. profunditur.

Cruore profunditur. Boneman. legere mavolt profunditur, siveque suam lectionem conatur asserere: *t Non, inquit; dicunt Ita Latinis; lege igitur cum Bon.*

non interfecisse, qui intersectori et favit, et præmium postulavit. Quid scena? num sanctior? in qua comedia de stupris et amoribus, tragœdia de incestis et parricidiis fabulatur. Histrionum etiam impudici gestus, quibus infames foeminas imitantur, libidines, quas saltando exprimunt, docent. Nam nimis corruptelarum disciplina est, in quo flunt per imaginem, quæ pudenda sunt, ut flant sine pudore, quæ vera sunt. Spectant hæc adolescentes, quorum lubrica setas, quæ frenari ac regi debet, ad vitia et peccata his imaginibus eruditur. Circus vero innocentior existimatur: sed major hic furor est; siquidem mentes spectantium tanta effuderunt insania, ut non modo in convitiis, sed etiam in rixas, et prælia, et contentiones sepe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus. Renuntiandum noxiis voluptatibus, ne delinquit suavitate pestifera, in mortis laqueos incidamus.

CAPUT LXIV.

(Lib. vi Inst., c. 18.)

Affectus sunt domandi, et a vetitis abstinendum.

Placeat sola virtus, cuius merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Superatis autem affectibus

VARIORUM NOTÆ.

et editis, crux perfunditur. Lib. vi, cap. 20: Ne conscientiam perfundat nullus crux; l. vii, cap. 4, sancto cruce perfusi; Ovid. i Metam. 157, perfusa sanguine terra; Tacit. Agric., cap. 45: Nos innocenti sanguine Senecio perfudi. Profundere crux est effundere. » Bun.

Favit. Editi, faverit.

Histrionum. Ita Taurin. et Regin-Put. At in ms. Reg. rec. et in editis, *Histrionici*.

Nam minus, etc. Sic emendavi ex ms. Regio-Put., Bonon. ac edit. Cantabrig. et Cellar. In ms. Taurin. et edit. Walch., *Nec minus*; Reg. rec. *Non minus*; edit. Crat., Graph., *An non minus*; male. Edit. sex: *An non minus corruptela disciplinarum est*. Proprius ad eam, quam restitui, lectionem accedit editio Juntar. quæ sic habet: *An non nimis corruptelarum disciplina est*. Nec secus habet Lactantius lib. vi, cap. 20: *Quid de nimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam?*

In quo flunt. Ita omnes fere editi cum mss. Et recte; refertur enim ad nimis. Edit. nova Parisiensis et Walch. in qua, male.

Pudenda. Ita mss. Taurin. et Reg. Put. At editi cum ms. Reg. rec., *quæ non sunt*.

Circus. Ms. Reg. rec. et editi pro vero habent non. Ceterum circus sic dicitur, *quod circum spectaculis ædificatus, ubi ludi flunt, et quod ibi circums metas fertur pompa, et qui currunt, uitat Varro de L. L. l. iv.*

*Et. Ms. Reg. rec. et ed. nec non et.**Deliniti.* Ms. Taurin. et Regio-Put. *deleniti.*

Laqueos. Ms. Taurin. solus plagas. Ceteri laqueos. — *In mortis plagas incidamus.* Editi in laqueos; ut lib. ii, cap. 4: *In laqueos mortis incurrit; et lib. iv, cap. 26: In laqueos ceteræ mortis incurrit;* lib. iv, cap. 50: *Nequando in laqueos et fraudes adversarii incideremus.* Pro Taurin. est lib. iii, cap. 4: *Ipsi se in plagas... induixerunt;* lib. ii, cap. 16: *plagas tenuerunt.* Bun.

Placeat. Sic reposui ex mss. Ed. *Placet.*

Superatis. Ms. Reg. rec. et ed. *suppositis.* Ceteri ut in textu.

Labor est ei, qui sit Dei. Verba, *ei, qui sit, non leguntur in manuscripto Taurin.* Forsan ita distinguendum: *Labor est, Dei veritatisque sectator non maledi-*

A et perdomitis voluptatibus, facilis in comprimens ceteris labor est ei, qui sit Dei veritatisque sectator: non maledicet unquam, qui speravit a Deo benedictionem. Non pejerabit, sed ne jurabit quidem, ne quando vel necessitate, vel consuetudine in perjurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur; neque abnegabit, quod sponderit, neque promittet, quod facere non posset: non invidebit cuiquam, qui se suoque contentus sit; nec detrahet, at male alteri volet, in quem forsitan beneficia Dei priuora sunt. Non surabitur, nec omnino quidquam concupiscet alienum; non dabit in usuram pecuniam (hoc est enim de alienis malis lucra captare), nec latrmen negabit, si quem necessitas cogit mutuari. Non sit asper in solum, neque in servum: meminerit. B quod et ipse patrem habeat et dominum. Ita cum his agit, quemadmodum secum agi volet. Munera superabundantia non accipiet a tenuioribus; nec enim justum est augeri patrimonia locupletum per damna miserorum.

Vetus præceptum est, non occidere, quod non sic accipi debet, tamquam jubeamur ab homicidio latrum, quod etiam legibus publicis vindicatur, manus abstinere. Sed hac jussione interposito, nec verbo

cet unquam. Anonymus Britannus, approbante Hexmanno: labor est Dei veritatisque sectatori. Bus. Speravit. Ms. Reg. rec. spectabit. At editi exprimitur.

*C Non pejerabit. Ita mss. Taurin. Regio-Put. At Bon. hic pejerabit; Reg. rec., *hinc jurabit*; 6 edit., *hinc trahabit.* Deut. v, Matth. i, Tim. i.*

Sed ne jurabit quidem, etc. Temere et in vanum, concedo: verum in re necessaria jurabit, ut ducet B. Paul Hebr., vi, 16, juramenta vera, necessaria, de re magni momenti, et a magistratu postulata, ut omni controversiæ finis imponatur, omnino sunt licita, ut patet ex multis Scriptura locis, et sanctorum, qui jurarunt, exemplis, ut probari posset fuisse, si instituti nostri hoc nunc esset: vide Act. ii, 30, ibi dicunt quod Deus ipse Davidi juraverit; Apocalyp., x, 6, angelus jurat per viventem in secula saeculorum. Etiam B. Paulus, ep. II, ad Cor., c. 1, 23; Matth., v; Jac., v.

Sponderit. At in Taurin. ms. sponderit, mendose.

Se suoque. Mss., Bonon. Reg. rec. et ed. de suo, pro se suoque, quod est in Taurin. et Regio-Put.

In usuram pecuniam. Sic ms. Reg-Put. In Taurin. est in usu; ms. Reg. rec. et edit. in usura. Vide supra, l. i, c. 15, et l. vi, c. 18; ps. xiv, Ezech., xviii.

De alienis. Deest in ms. Taurin.

Captare. Sic mss. et edit. præter Taurin. in quo est capere. Deut., xv; Matth., v; Luc., vi.

Si quem. Ita ms. Regio-Put. At in Taurin. ms. si qui si quem; ed. siquidem.

Sit. Ita ms. Reg. rec., at ed. erit pro sit, quod est in mss. Taurin., Regio-Put. et Bonon.

Agat. At mss. Reg-Put. et Bon., agat. Vide præced. et seqq. Eccl., vii et xxxii; Ephes., vi.

Voleat. Ms. Reg. rec. et ed., vellet. Ms. Taurin. et Regio-Put., voleat.

Accipiet. Ms. Reg. rec. et ed., recipiet. Ms. Regio-Put. et Bon., accipiat.

Vindicatur. Ita Taur. et Regio-Put. mss. At ed. iubetur. Bon. et ed. Is., vindicetur; Reg. rec., ridetur;

trahetur; ac corrupte, ut patet.

Sed hac. Ita ex Bon. et 5 editis restitui: ed. iubent, sed nec, pro sed hac. Vide infra, sed hoc præcepito.

licebit periculum inferre, nec infantem necare aut expōnere, nec seipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc praecepto, non solum corrumperē alienum matrimonium prohibemur, quod etiam communi gentium jure damnator, verum etiam prostitutis corporibus abstinere. Supra leges enim Dei lex est; ea quoque, quae pro licitis habentur, vetat, ut justitiam consummet. Ejusdem legis est falsum testimonium non dicere, quod et ipsum latius patet. Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur, nunquam igitur mentiendum est, quia mendacium semper aut fallit, aut nocet. Non est ergo vir justus, qui etiam sine noxa in otioso sermone mentitur. Huic vero nec adulari licet, perniciosa est enim ac deceptrix adulatio: sed ubique custodiet veritatem. Quae licet sit ad præsens insuavis, tamen, cum fructus ejus atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta (*Terent. Andr., act. 1, scen. 1*), sed gratiam.

CAPUT LXV; alias VII.

(Lib. vi Inst., cap. 10 et seq.)

Præcepta eorum quæ jubentur et de misericordia.

Dixi de iis, quæ vetantur: dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiae proxima est misericordia. Illa enim malum non facit, hæc bonum operatur; illa

VARIORUM

NOTÆ.

Inferre. Restitui ex Taurin., Bon., Regio-Put. et Bodl. mss. et 4 editis, *mortis inferre*. In ceteris de-
est *mortis* — *Periculum inferre*. In ms. Taur. est, *pe-*
riculum mortis inferre; habet quoque Bonon. et se-
cuti sunt Isæus, Gall., Spark., Cell.; labitur Heu-
mannus scribens, *mortis* omissum in mss. Tauri-
nensi. BUN.

Prohibemur. MSS. Regio-Put., Taurin., Bon. At ed.,
prohibetur.

Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra
quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur. Ita re-
stitui ex mss. Bon. et duobus Regiis. Paulo alter le-
gitur in editis, scilicet, *si mendacium nocet ei contra*
quem dicitur, etc. in ms. autem Taur. desunt hæc, et
fallit eum, *apud quem dicitur*.

Nunquam igitur mentiendum est. Non esse mentien-
dum omnes assernere, ubi damnosum est, vel otio-
sum mendacium. Ubi vero est officiosum, Origenes
secutus Platonem in *de Republica*, cuius verba Clemens Alexandrinus refert lib. vi *Stromat.*, puta-
vit licere mentiri, et deinde Chrysost. in fine l. 1 de
Sacerdot. ; Cassianus, l. xvii *Collation.*, c. 17 et
seqq.; Hieronym. in comment. Ep. ad Galat. Catholica veritas est, quam hoc loco docet Lactantius,
et S. Augustinus in libro de Mendacio. Textus in
cap. super eo. tit. de usur. *Magister*, et omnes theo-
logi in 3, Dist. 58, videlicet nunquam esse mentien-
dum, et ad auctoritates Patrum contra opinantium
respondent doctores ubi supra. Is.—Vide supra not.
ad caput 18, lib. vi *Div. Institut.* Exod., xx; Deu-
ter. v.

Non est ergo vir justus, etc. Sic mss. nisi quod in
Bonon. non est proxime ante *etiam*. Edd., *non est vir*
justus, qui non sine noxa vitioso sermone mentitur.
Eccles., vii; Ps. v; I Timot., iii.

Huic. Ita mss. veterissimi. At ms. Reg. rec. et edd.
hinc.

Custodiet. Sic antiquissimi mss. Sed Reg. rec. et
ed. custodiunt.

Insuavis. Ita et lib. v, c. 4, ac de Ira Dei, c. 20.
Instructus ad inferendam. Sic mss. Reg. rec.; at Tau-

A inchoat Justitiam, hæc complet. Nam, cuin imbecilior sit hominum natura quam ceterarum animantium, quas Deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit, affectum nobis misericordia dedit, ut omne præsidium vitae nostræ in mutuis auxiliis poneremus. Si enim fleti ab uno Deo, et orti ab uno homine, consanguinitatis jure sociamur, omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, sed ne illatam quidem vindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia. Et ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis precem facere semper. Ergo animal commune atque cōsors esse debemus, ut nos invicem præstāndis et accipiendis auxiliis muniamus. Multis enim casibus et incommodis fragilitas nostra subjecta est. Spectra et tibi accidere posse, quod alteri videoas accidisse.

Ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumperis ejus animum, qui opem tuam in malis constitutus implorat. Si quis victu indiget, impertiamur; et si quis nudus occurrit, vestiamus; si quis a potentiore injuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrum peregrinis vel indigentibus tecto. Pupillis defensio, viduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captivos magnum misericordia opus est, ægros pauperes visere atque resovere. Inopes aut advenas, si obierint, non patiamur inseptulos

rin. ms., ad ferendum; et ms. Regio-Put., structas ad inferendum.

Affectum, usque ad dedit. Desunt in ms. Taurin.

Ficti. Ms. Reg. et ed., *ficti*. — *Ficti.* Sepe hæ vo-
ces in Lactantio confusa; et saepè id monui; vide,
ex. gr., l. ii *Institut.*, c. 10, in not. Hic ficti cum Da-
visio et Heumanno præfero, quia repetita ex l. vi *In-
stitut.*, c. 10, quem (hominem) *Deus finxit*; et infra,
a *Deo factus est*; Epit., c. 67: *in fingendo homine*. BUN.

Semper. Ergo. Rectius foret legere *semper ergo*,
sine ulla separazione; punctumque adhibere ante
semper.

Accipiendis. Ms. Reg. rec. et ed. *recipiendisque*.

Multis. Ms. Reg. rec. et ed. *in multis*.

Nostra. Non extat in ms. Taurinensi.

Spera. Ed. *speres tibi accidere quod alteri accidit*.

Opem tuam. Sic mss. Bonon. et Regio-Put. At ed.,
opem tunc. I Reg. rec., *opem tamen*. Taurin., *operam*.

Impertiamur. Ita Reg. Put. et Bon. ac. 7 edit. At
Taurin. ms. *impertiamus*. Hanc ultimam lectionem
bonam putat esse Heumannus, quia Lactantius alibi
legit *impertit*. — *Impertiamur.* Legitur vero *imperti-*
amur apud Bunemanum, qui notam sequentem
exhibit. — *Impertiamus.* Merito hæc terminatio ex
Taurin. a Davisio ob elegans homœoteleton præfer-
tur; *impertiamus*, vestianus, eruamus: in editis solus
Gymnicus ita dedit, postea Davisius, Heumannus. BUN.

Si... vestiamus. In 7 ed. non extat, nec in mss. Taur.
et Reg. rec. — *Si quis nudus... vestiamus.* Hæc ex
Bonon. Jam Thomas., Isæus, Gall., Spark., Cellari-
rius adducerant recte: Sed pro *occurret*, editi ex
Bonon., *occurrit*; Davis. mallet in praesenti, *occurrit*,
ut *indiget... sustinet*. BUNEMAN.

Si quis a. Non extat in ms. Taurin. Eccl. iv, Job.
xxxii, Jac. 1.

Magnum, etc. Multi editi, *magnanini opus est*, item
ægros pauperes visitare atque fovere. Omnes mss. et
editi sex, ut in textu. Taur. addit item post ægros.
Eccles. vii, Math. xxv, I Thess. v.

Aut advenas. Ita vet. mss. At pro *advenas*, editi
habent *pauperes*, Tob. i.

Jacere. Hac sunt opera, hæc officia misericordiæ, quæ si quis obierit, verum et acceptum sacrificium Deo immolabit. Hæc litabilior victimæ est apud Deum, qui non pecudis sanguine, sed hominis pietate placatur: quem Deus, quia justus est, sua et ipsum legi, sua et conditione prosecutus; miseretur ejus, quem viderit misericordem, inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo, ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere possimus, contemnenda est pœnula, et ad cœlestes transferenda thesauros, ubi nec fur effodiatur, nec rubigo consumat, nec tyrannus eripiat; sed nobis ad æternam opulentiam, Deo custode, servetur.

CAPUT LXVI, alias VIII.

(Lib. vi Inst., cap. 23.)

De fide in religione, et de fortitudine.

Fides quoque magna justitiæ pars est: quæ maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, præcipue in religione, quia Deus prior est et potior quam homo. Et si est gloriolum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine suscipere mortem, et qui hoc fecerit, diuturnam memoriam laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare! Itaque cum inciderit ejusmodi necessitas, ut desciscere a Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quominus traditam nobis fidem custodiamus, Deus sit ante oculos, sit in corde, cuius interno auxilio

A dolorem viscerum, et adhibita corpori tormenta superemus. Nihil tunc aliud quam vita immortali præmia cogitemus. Ita facile, etsi dissipandi aut urendi artus fuerint, tolerabimus universa, que in nos tyrannicas crudelitatis amentias molietur. Possumus ipsam mortem non invitare, aut timidi, sed libentes et interriti subire nitamur, cum sciamus quæ apud Deum gloria simus functuri, triumphato seculo ad promissa venientes; quibus bonis, quanta beatitudine brevia hæc pœnarum mala, et hujus vitae damna pensemus. Quod si facultas hujus gloriae deerit, habebit fides etiam in pace mercedem.

Teneatur ergo in omnibus vita officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si aut alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet conjugem nihil

B querat extrinsecus: sed contentus ea sola, casti et inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulteri enim Deo est perinde atque incestus, qui, abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut foemina castitatis vinculis obligata est, ne alium concupiscat: ita vir eadem lege tenetur, quoniam Deus virum et uxorem unius corporis compage solidavit. Ideo præcepit non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam, ut nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfida ruptum, resolvatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur, ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate manifestum est; itaque justum hominem, quod sit secus, nec facere oportere, nec

VARIORUM NOTÆ.

Obierit. Extat perfecerit in editis.

Litabilior. In mss. 2 Reg. est, *letabilior*; et ita corredit in mss. Taur. antiquissima manus. Ceteri mss. et omnes editi, *litabilior*. Sic *litabilius victimæ*, supra lib. i Div. Institut., cap. 21, circa medium.

Pecudis. At ms. Reg. rec. et ed., *pecudum*. Veteres mss. *pecudis*.

Sua et ipsum, etc. Editi cum ms. Taurin. suam et ipsum legi sua conditione; Regio-Put. et Bonon. cum ed. Is. ut in textu.

Ejus. Ita mss. veterissimi Taur., Regio-Put. At Reg. rec. et editi, *ei*.

Ubi nec fur. Ita mss. codices. At ed. *fur non effudit*. Mauth. vi, Luc. xii, 1 Tim. vi.

Consumat. In ed., *consumet*.

Eripiat. In ed. legitur *eripiet*.

Servetur. Sic omnes mss. codices: sed editi, servabitur.

Religione. Ita mss. omnes: at ed., *Religionem*.

Potior. At ms. Reg. rec. et ed. *potentior*.

Quam. Non est in ms. Taurin.

Desciscere. Ms. Reg. rec. et editi *discedere*. Omnes antiqui *desciscere*.

Interno. Æterno. Ita correxit manus antiqua in ms. Taurinensi.

Dolorem. Sed editi, *dolor*: at mss. habent *dolorem*.

Superemus. Editi *supererunt*; ms. Taurin. *superemus*, recte; Regio Put. *superabit*.

Aut urendi. Deest in ms. Taur.

Universa. Non extat in editis 7 et in ms. Reg. rec.

Crudelitatis. Dominationis, pro *crudelitatis*, habent editi cum ms. Reg. rec.

Cum sciamus. MSS. Regio-Put. Taurin. *cum*; tres, *sciamus*. At ed. *ut qui, pro cum*.

Simus. Sequor ms. Taurin. In omnibus editis est *simus*. In 2 Reg. Bon. et ed. Is. *sumus futuri*. Repre-

C ritur in 12 ed. *functuri*, etiamque apud Cicer. *prospera functus fortuna*, de Cl. 24.

Triumphato.... venientes. Non extat in ms. Taurin. Hic desinit Reg. Put.

Aut. Non extat in editis.

Casti. Ita mss. Taurin., Bonon., Reg. rec. Sed in edit. *carnem castiget*.

Cubilis. At Taurin. ms. *cubili*. *Casti...* *cubilis sacramenta*, hoc est, fidem conjugalem.

Adulteri, etc. Sequor ms. Bon. et 6 edit. In pluribus editis est. *Adulteri enim Deo est proinde atque incestus*. Ms. Reg. rec., *Adulteri enim Deo et per incestus*; Taurin., *Est enim Deo et incestus*.

Ne alium concupiscat. Sequor ms. antiquis. Bonon., ed. Is. et Latinum. MSS. Taurin., Reg. rec. et edit. habent *ne aliud*.

Quoniam. Ita mss. Taur. in Reg. et ed., *qua Deus et viro uxore*; Bonon., edit. Is., Spark., *quia Deus*. Forte leg., *qua*, ut in ed. Gynnic. Genes. ii, Marc. x.

Revictam. Sic Taurin.; Bonon. At *devictam* extat in editis fere omnibus. *Ut nunquam est ex ms. Bonon. et ed. Ia.* Aliis est, *et*.

Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur. Davisius corrigit, *injungitur*. At nullibi *injungere* in sensu *præcipendi* posuit: hinc mallem *adjungitur*, id est, *additur*. Ita enim, unde hæc breviata, lib. vi, cap. 23. Ex ms. Bonon.: *Adduntur illa: non tantum adulterium esse vitium, sed etiam cogitationem. Box.*

Absit. Verum Taurin. ms. *obsit*.

Quavis inani cupiditate. Ita editi; *Pfafilius legendum censet, quavis inani cupiditate.* Respice ad ill. vi, cap. 23. BUN.

Manifestum. Ita Bonon. et 6. ed. At Taurin. ms.; *ita justum hominem quod sit secus nec facere*; ms. Reg. rec. et 7 ed. *Itaque, qui scit se*.

velle. Purganda est igitur conscientia, quam Deus pavidet, qui falli non potest. Emaculetur omni labore, ut templum Dei esse possit, quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.

CAPUT LXVII. alias IX.

(Lib. vi Inst., c. 24 et 25; vn, c. 2 et 3.)

De paenitentia, animae immortalitate, et de Providentia.

Sed haec enim omnia difficultia sunt homini, nec patitur conditio fragilitatis naturae, esse quemquam sine macula. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad paenitentiam, quae non minimum locum inter virtutes habet, quia sui correctio est; ut cum forte aut re, aut verbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, ac nos deliquesce fateamur, oremusque a Deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseverantibus in errore. Magnum est paenitentiae auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis: quani qui tollit, viam vite sibi amputat, quia nemo esse tam justus potest, ut nunquam sit ei paenitentia necessaria. Nos vero, etiamsi nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus Deo, et pro delictis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium Domino deferamus. Humilitas enim chara et amabilis Deo est: qui cum magis suscipiat peccatorem confidentem, quam justum superbum, quanto magis justum suscipiet confidentem eumque in regnis coelestibus faciet pro humilitate sublimem.

VARIORUM NOTÆ.

Emaculetur. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is.; at ms. Reg. rec. et editi habent, *Evacuetur*. — *Emaculetur.* Ed., *evacuetur*. **PFAFFIUS.** — Longe aptius hic Taurinensis et Iseus ex Bonon. exhibent *emaculetur*. Sequitur enim *labe*. *Laben* Latini *emaculare*, *eluere*, non *evacuare* dicunt. Contrarium, *labe maculari*. Epit. cap. 27: *Ne qua laba maculati honore angelico multarentur*; et lib. vi, cap. 25: *Etsi corpus nulla sit laba maculatum. BUN.*

Naturæ. Non extat in mss. Taur., Bonon. et 6 editis. Est in ceteris. Reg. viii, II Paral. vi, Eccle. viii, Prov. xx.

Ac nos. Ita mss. Taurin., Reg., ac ed. Is., Crat. Ceteri editi, aut.

Perseverantibus. Sic Taur., Bonon. In ms. vero Reg. et ed., *perseverantibus*.

Deo. Non extat in ed. *Deo*: sed in ed. Is. et in mss. invenitur, ut et *delictis*; in ed. est *debitis*.

Pro delictis. Plures edd. etiam Cell., *debitis*. At elegantius Bonon. et Iseus, assentiente Davisio, *pro delictis*. Dicit noster peccata, crimina, delicta, vulnera, errores, etc. At *debita*, quod sciam, nusquam.

Hoc. Paris. ed. addit *enim*, quod non extat in miss. antiqu. nec in 6 edit.

Chara. Tam *chara*, in editis.

Qui cum magis. Motilus hic locus est in editis, ut cum angelis suscipiat peccatorem confidentem, quem in regnis coelestibus faciat pro humilitate sublimari.

Sublimem. Ita mss. Taurin. et Bonon. Editi vero cum Reg. rec., *sublimari*.

Debeat. Ed. *debet*.

Haec. Taurin. ms. *haec*.

Aram. At Taur. ms. *iram*. — *In aram Dei*. Rectissime corredit Pfaffius. Sic lib. vi, cap. 25: *Itaque in aram Dei... justitia imponitur, patientia, fides innocentia, castitas, abstinentia. BUN.*

Suscinit. Ms. Reg. et plurimi editi, *suscipit sibi quia:*

A Haec sunt quae debitae cultor Dei exhibere; haec sunt victimæ, hoc sacrificium placabile; hic verus est cultus, cum homo mentis sua pignora in aram Dei conservet. Summa illa majestas hoc cultore laetatur: hunc ut filium suscipit, eique donum immortalitatis impartitur; de qua nunc mihi disserendum est, et arguenda persuasio eorum, qui extingui animas cum corporibus arbitrantur. Qui quia nec Deum sciebant, nec arcanum mundi prospicere poterant, ne hominis quidem animaque rationem comprehendenterunt. Quomodo enim possent sequentia per videre, qui summam non habebant? Negantes igitur esse ullam providentiam, utique Deum, qui fons et caput rerum est, negaverunt. Sequebatur ut ea quae sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse B nata, aut minutorum seminum conglobatione concreta.

Semper fuisse dici non potest, quod et est, et visui subjacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest, quia nulla est sine generante natura. Semina vero principalia quomodo esse potuerunt, cum et semina ex rebus orientur, et vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habet. Sic factum est, ut cum putarent mundum nulla providentia factum, ne hominem quidem putarint aliqua ratione generatum. Quod si nulla esset in singendo homine ratio versata, immortalem igitur animam esse non posse. Alli vero ex adverso, et Deum esse unum, et ab eo mundum factum, et hominum causa esse

Eique donum. Ita mss. Bonon. et ed. Is., Spark., Taurin. ms., *idoneum præmium pro eique donum*.

Impartitur. Ita mss. Bonon., Reg. et editi: at Taurin., *impertit*.

Arbitrantur. Sic mss. Taur. et Bon.; Reg. et ed. putaverunt.

Prospicere. Taurin. ms. recte. Alii *perspicere*.

Sequentia. Sic mss. Bonon. et Taur. At Reg. et ed., *sapientia providere*.

Qui summam non habebant. Ita correxi ex ed. Is., Spark. et Bon.; ms. Taur. *tenebant*; Ed. *scientiam non habebant*. — Peculiaris vox est Lactantio, ut *summam appellat brevem quamdam et compendiarium divinorum mysteriorum collectionem atque notitiam*: sic lib. vii Div. Institut., cap. 6 et 7. **ISEUS.**

Rerum. Reg. habet *corum*. Ed. *negantes ergo providentiam, utique Deum, qui fons et caput ejus est*.

D *Dici non potest.* Ita 5 editi: at 10 alii, *quia quidquid est, esse sine aliquo initio non potest*.

Sine generante. Ita Taur., Bonon. et ed. Is., Spark. At ed. *ratione*. Rectius fortasse legeris unius syllabæ additamente, *generatione*. **SPARK.**

Ex rebus. Sic Taurin., Bonon., Is., Spark.: ed., *exordiis*.

Habet. Ed. *habeat*, *rectius*.

Factum. Taurin. ms. *generatum*. Ceteri, *factum*. — *Nulla providentia generatum*. Ms. Taurin.: *Nulla providentia generatum*. Eleganter: et ita vult vox sequens, *generari*, aut, ut Iseus vult, *generatum*, iterum. Generare vero est idem ac *creare*, *facere*, ut multis Lactantii locis, ad lib. iii Institut., cap. 14, docuimus. **BUN.**

Ratione generatum. Ita ms. Bon. et ed. Is., Spark. Ceteri, *generari*.

Immortalem. Haec paulo aliter leguntur in ed. In ms. Reg. deest particula *negans*.

Mundum — Ita ms. Bon. et 6 vulgati. Ceteri editi.

factum, et animas esse immortales existimaverunt. Sed cum ea senserint, hujus tamen divini operis atque consilii nec causas, nec rationes, nec exitus perspexerunt, ut omne veritatis arcandum consummarent, atque aliquo veluti sine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant, nobis faciendum est, qui eam cognovimus, Deo annuntiante.

CAPUT LXVIII.

(Lib. vi div. Inst., cap. 4.)

De mundo, homine et Dei providentia.

Consideremus igitur que ratio fuerit hujus tanti tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit: sed cur fecerit, non ostendit. Quia bonus, inquit, et invidens nulli, fecit quae bona sunt. Atqui videmus in rerum natura, et bona, esse et mala. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit ἄθροις ille Theodorus, et Platonis respondere: Imo quia malus est, fecit quae mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quae bona sunt, Deus fecit, unde igitur tanta mala eruperunt, quae plerumque etiam prævalent bonis? In materia, inquit, continebantur. Bona igitur et mala, aut nihil, fecit Deus. Si bona tantum fecit, aeterniora sunt mala, quae facta non sunt, quam bona, quae habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quae aliquando cœperunt, et permanebunt, quae semper fnerunt. Mala ergo potiora sunt. Si autem potiora esse

A non possunt, ne aeterniora quidem possint. Ergo aut utraque semper fuerunt, et Deus otiosus, si utraque ex uno fonte fluxerunt. Est enim convenientius, ut Deus omnia fecerit potius quam nihil.

Ergo secundum sententiam Platonis, idem Deus et bonus est, quia bona fecit, et malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo faciem esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Omnia enim complexus est bona et mala, nec fecit propter se quidquam, sed propter aliud. Domus enim ædificatur, non ad hoc solum ut sit domus, sed ut suscipiat et tueatur habitantem. Item nava fabricatur, non ad hoc ut nava videatur tantum, sed ut in ea possint homines navigare. Vasa item sunt, non ut vasa sint solum, sed ut capiant que sunt usui necessaria. Sic et mundum Deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoici aiunt causa hominum factum esse, et recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quae mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitas habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant.

Immortales esse animas ideq; Plato affirmat (*Plato in Phæd., Phædon., Gorg., de Leg.*): sed cur, aut quomodo, aut quando, aut per quem immortalitatem assequantur, aut quoniam sit omnino tantum illud mysterium; cur ii, qui sunt immortales sacerdoti, prius mortales nascantur, deinde decurso temporalis vita spatio, atque abjectis fragili corporum ex- C viis, ad aeternam illam beatitudinem transferantur,

VARIORUM NOTÆ.

mundum et hominem esse factum, et animas immortales existimavere. Sed cum ea senserunt, ita tamen divini. Ms. Reg., sed cum ea senserunt, hujusmodi non tamen, etc. Taurin., vera sentirent, hujus tamen.

Sed cum ea senserint. Legitur vero apud Buneman. Sed cum vera sentirent. Et haec addit: Sic optime Taurin., Pfaffius et seqq. BUNEMAN.

*Aliquo. Non est in editis.**Tamque. At in ms. Taurin, tamquam.**Fecerit. Ita Taur., Bodl., ed. Cellar. Cæteri editi fecit. Bonus. Plato in Timao post init.**Ergo. Deest in ms. Taurin.**Theodorus. Vide lib. de Ira Dei, c. 9.*

Bona. Taurin. ins. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona tantum. — Continebantur. Bonum igitur. Hæc oratio usque ad sect. 29, Stoici aiunt, accipienda est tamquam ab impio Theodoro prolata contra Platонem, quam adducit Lactantius, non approbat. Suam autem sententiam in sequenti capite declarat. BUN.

Continebantur. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit Deus, aut si bona. Ita rectius ms. Taur. et Davisius, cuius lectionis vestigia supersunt in corruptis antiquis Ven. inde Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Betul., Tornæs., Thomas., Cel., Pfaffius, Neumann. : Bona igitur et mala, aut nihil fecit Deus. Si bona. Ex Bonon. Isæus. Gall., Spark. : Si mala, ergo et bona, aut nihil fecit Deus, aut si bona tantum BUN.

Ne aeterniora quidem possunt. Vel legendum, esse possunt; vel, quod malum, ne aeterniora quidem sunt. Davisius. Sed nihil hic addendum, nihil mutandum esse, ostendunt exempla a me ad lib. de Mort. Persecut., cap. 16 BUN.

Convenientius. Ita Taurin., Bon. et ed. Is. In Reg. et cæt. ed., conveniens.

Secundum sententiam Platonis. Ita loquitur noster non quod opinetur haec revera fuisse Platonis sen-

tentiam: sed ut ostendat, quomodo, data Platonis hypothesi, ratiocinari possit Theodorus, cuius h. s personam gerit Lactantius, etc. DAVISIUS.

Idem. Sed ed. ideo. Minime vero; nam quae sit philosophi sententia, liquet ex lib. II de Republ. ad finem.

Esse a Deo, etc. Esse mundum, quia mundus bonus est. Quoniam complexus est. Ita editi. — Non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Ita edo ex Taurin. cum Pfaffio et Davisio. His proximi Ven. utraque 1478, 93, 97, Pier., Paris., Parrhas., Ald., Crat., Gymn., Gryph., Tornæs. et Betul.: Non ideo factum esse mundum, quia mundus bonus est. At pessime Thomasius, Isæus, Gall., Spark., Cellarius: Apparet, a Deo factum esse mundum, quia mundus bonum est, contra mentem Lactantii, ut observat Davisius, Platonem hic consultantis. BUN.

Omnia enim complexus est, bona et mala. Sic Taurin. Sic et ex Bonon. primus edidit Isæus. Impressi vett. habent, quoniam enim complexus est. Cellarius autem, quoniam complexus est bona et mala. BUN.

Fecit. Taurin. ms. fiet. — Nec fiet propter se quicquam. Ms. Taurin., nec fiet. Vide sequentia, et l. VI Institut., cap. 4: Nihil est, quod sit propter se ipsum factum: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est, etc. Davisius legit, nec fiet. Recte. BUN.

Enim. Deest in mss. Taur., Bon. et 5 vulgatis. Ad hoc. Ita ms. Reg. et 6 edit. Ad hoc deest in ms. Taurin.

Tantum. Sic Taur. et ed. Is. Sed tantum deest in ed. cæteris.

*Item. Autem ed. et ms. Reg.**Esse. Deest in ms. Taurin.**Utilitatis, etc. Hæc paulo aliter expressa sunt in ed.*

Quoniam. Ita Bon., Taur., ed. Is. Cæteri ed., quidnam tantum.

Temporalis. Ita Taur., Bon., Bodl., ed. Is., Cellar. At Reg. et cæt. ed., temporis.

non comprehendit. Denique nec judicium Dei, nec discrimen justi et iusti explicavit: sed animas, quae se sceleribus immerserint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renascantur, et ita peccatorum suorum luere poenas, donec rursus ad figuram hominum revertantur; et hoc fieri semper, nec esse finem transmeandi. Ludum mihi nescio quem inducit, somnio similem, cui nec ratio ulla, nec Dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse videatur.

CAPUT LXIX, alias X.

(Lib. vii Inst., c. 5, 8 et seq.)

Mundum propter hominem, et hominem propter Deum esse factum.

Dicam nunc quae sit illa summa, quam ne ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum causis atque rationibus, connectere potuerunt. Factus a Deo mundus, ut homines nascerentur: nascentur autem homines, ut Deum patrem agnoscant, in quo est sapientia; agnoscunt, ut colant, in quo est justitia; colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; accipiunt immortalitatem, ut in aeternum Deo serviant. Videsne, quemadmodum sibi connexa sint et prima cum mediis, et media cum extremis? Inspiciamus singula, et videamus utrumne illis ratio quoque subsistat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum distat a pecte. Quis celum suspicit, nisi homo? quis solem, quis astra, quis omnia Dei opera miratur, nisi homo? quis colit terram? quis ex ea fructum capit? quis navigat mare? quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem Deus fecit, quia usui hominis cuncta cessere.

Viderunt hoc philosophi: sed illud quod sequitur non viderunt, quod ipsum hominem propter se fe-

Acerit. Erat enim consequens, et pius, et necessarium, ut cum hominis causa tanta opera molitus sit, cum tantum illi honoris, tantum dederit potestatis, ut dominetur in mundo, et homo agnosceret Deum tantorum beneficiorum auctorem, qui et ipsum fecit mundum propter ipsum, eique cultum et honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit quam primum arripuerat, veritatem, cum de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum ac parentem fatebatur, oblitus, nec intellexit hominem Deo pietatis vinculis esse religatum, unde ipsa religio nominatur, et hoc esse solum, propter quod animae immortales sunt. Sensit tamen aeternas esse: sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem, B quasi per abruptum aliquod precipitum; nec ulterius progressus est, quoniam casu, non ratione, verum invenerat. Colendus est igitur Deus, ut per religionem, quae eadem justitia est, accipiat homo a Deo immortalitatem, nec est ullum aliud praemium piae mentis: quae si est invisibilis, non potest ab invisibili Deo, nisi invisibili mercede donari.

CAPUT LXX.

(Lib. vii Inst., c. 12, 13, 20, 21.)

Animæ immortalitas confirmatur.

Plurimis vero argumentis colligi potest aeternas esse animas. Plato ait, quod per seipsum semper movertur, neque principium motus habet, etiam finem non habere: animum autem hominis per se semper moveri, qui quia sit ad cogitandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax, et quia praeterita teneat, praesentia comprehendat, futura prospiciat, multarumque rerum et artium scientiam complectatur immortaliter esse; siquidem nihil habeat in se terreni ponderis labore concretum. Praeterea ex

VARIORUM NOTÆ.

Tantum. Ita mss. Taurin., Reg. et omnes fere ed. In ms. Bonon. *tantos illi honores.*

Tantum dederit potestatis. Editi legunt, *tantum illi potestatis tribuerit.* Abest illi a ms. Bonon., Reg.

In. Deest in ed. et in ms. Reg.

Dominetur mundo. Bonon., Taurin., Pfaff. et Davisius, *dominetur in mundo,* preferunt: at reliqui omnes et Heumannus, *dominatur mundo,* quod, quia latius patet, prætuli. L. vii Institut., cap. 4: *Tantumque illi honoris tribuit, ut præficeret universis. Bon.*

Deum. In ed. *Dominum.*

Et ipsum. Deest in ed.

Pietatis. Ms. Reg. et ed., *potestatis.*

Esse. Ms. Reg. et ed., *est.*

Quod. At in Taurin. ms., *quid.*

Incidit. etc. Ita mss. Taur., Bon. et ed., Is., Spark.

Cæteri ed., incidit in totius rei veritatem. *Casu, non ratione.* In ms. Reg. et ed., *casu ad eam non ratione pervenerat.*

Nisi invisibili. Deest in ms. Taurinensi.

Plato. In Phædon. apud Ciceronem et Tuscul. et in Somn. Scip. et ad finem Caton. major.

Qui. Deest in editis.

Discendum. At in Taurin. ms., *dicendum.*

Et quia. In ed., *ut qui.*

Terreni ponderis labore concretum. Ita quoque Ven. 93, 1497, Pier., Crat., Betul., Paris., Thomas.; sed

Se. Non extat in ms. Taurin.

Inmerserint. Sic Taurin., Bonon., Reg., ed. Crat., Is. In cæteris ed., *immiserint.*

Esse. Ita mss. Taur., Bon., ed. Is. Cæteri editi cætra habent pro *esse*; ms. Reg. *circa.*

Summa. Ita mss. Bon. et Taurin. ac 3 editi; et sic passim loqui amat Lactantius. Reg. et 13 ed. *sententia.*

Ne. Ed. nec.

Rationibus. Ita Taurin., Bonon. In ed., *fictionibus*; in ms. Reg., *factionibus.*

Agnoscant, in quo est sapientia: agnoscent. Egregie ita ex Taurin. Pfaffius lacunam explevit; nam in omnibus ante editis verba, *in quo est sapientia, agnoscent,* desiderabantur. Bon.

In quo..... ut. Desunt in ed.

Eternum. In Ms. Taurin. *aeterno.*

Sunt. Taurin. ms. sunt.

Inspiciamus. Ms. Reg. et ed., *inspiciantur.*

Quoque. Deest in ms. Taurin.

Ratio subsistat. Vide not. ad l. vii, cap. 5. Recte Pfaffius in notis ad me missis, *subsistat*, id est constet.

Ergo. Deest in ms. Taurin.

Omnia. Deest in ed.

Hominis. In ed. *hominum.*

Viderunt. In ed. recte ergo hoc viderunt philosophi.

Tanta opera. Sic mss.; at editi, *tantam operam;* 4 Reg., *totam operam.*

virtute ac voluptate intelligitur æternitas animæ. A virtute omnibus est communis animalibus; virtus solius est hominis: illa vitiosa est, hæc honesta; illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide et pro justitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat: quæ quia naturæ contraria sunt, aut stultitia est virtus, si et commoda impedit, et vitæ nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, et ideo præsentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis sui assequatur. Illud etiam maximum argumentum immortalitatis, quod Deum solus homo agnoscit. In multis nulla suspicio religionis est, quia terrena sunt, in terramque prostrata. Homo ideo rectus aspicit cœlum, ut Deum querat. Non potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat. Non potest esse solubilis, qui cum Deo et vultu, et mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem, appareat eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem, quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest, nec lux, nec vita constare.

Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas, cum habeamus testimonia divina? Id enim saeræ litteræ ac voces prophetarum docent. Quod si cui parum videtur, legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat delirasse Demoeritum, et Epicurum, et Dicæarchum, qui soli omnium mortalium, quod est evidens, negaverunt. Confirmata immortalitate, superest docere, a quo, et quibus, et quomodo, et quando tribuatur? Cum certa et constituta divinitus tempora compleri cœperint, interitum et consum-

Cellarius cum Ven. utraque 1478, Gallao, Isæo, Spark., imo et Bonon. Ms.: de terreni ponderis labe. Confer. de Ira, cap. 10.

Ac. An. pro ac. habent ed. ms.; Reg. aut.

Omnibus est communis. Ita Taur., Bonon. At Reg. et ed., omnis communis.

Et. Nec in ed. nec in ms. Taurin extat. — Pro justitia. Restituo et, inquit Heumanus, e codice Taurinensi. At in Taurinensi ET quoque desideratur, ad dederat ex ingenio Pfaffius; proscribit Davisius, ob non infrequens asyndeton. BUN.

Etiam. Ms. Taurin. at ms. Reg. et ed., autem.

Quia terrena, etc. In ed., quia terrena propiciunt, homo. Bonon., terrena prostrata jacent. Sic supra, lib. vii, cap. 9: Quas pronis corporibus abjectas, in terramque prostratas.

Non. In editis, an.

Immortalem. Recte. Vide præcedentia. Sed mss. Bonon. et Reg. habent immortalitatem.

Qui cum Deo, etc. Heuman. ita legit cui cum Deo et vultus et mens communis est. — Qui cum Deo, et vultus et mente communis. Sic omnes libri. Heumannus corrigit: cui cum Deo, et vultus, et mens communis est; quam emendationem melius, quam ex Opif. cap. 8, confirmare potuissest ex lib. vii, cap. 5, quod vultus cum suo parente communis sit. BUN.

Habet. Sed Taurin. ms., habeat.

Id. Deest in ms. Taurin.

Videtur. At ms. Reg. et ed. videtur.

mationem rerum fieri necesse est, ut innoveatur: Deo mundus. Id vero tempus in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quæ predicta sunt a prophetis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quæ de fine sæculi, et conclusione temporum dicta sunt, ea ipsa quæ dicuntur, non ponenda sunt, quoniam ut testimonii utamur immensum est. Si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad ipsum saceriarum cœlestium litterarum, quarum fide instructior errasse philosophes sentiat, qui aut æternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum millia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt, quo numero consummato, tunc demum malum omne tolletur, ut regnet sola justitia. Quid quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

CAPUT LXXI, alias XI.

(Lib. vii Inst., c. 15, 16, 17, 19.)

De postremis temporibus.

Hæc a prophetis, sed ut vatisbus, futura dicuntur. Cum cœperit mundo finis ultimus propinquare, malitia invalescat, omnia vitiorum et fraudum genera crebrescent, justitia interibit; fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit; vis et audacia prævalebit; nemo quidquam habebit, nisi male partum, manuque defensum. Si qui erunt boni, prædæ ac ludibria habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit, nemo infantis aut senis miserebitur: avaritia et libido universa corrumpet. Erunt cædes et sanguinis effusiones. Erunt bella, non modo externa et finitima, verum etiam intestina. Civitates inter se belligerabunt: omnis sexus et omnis ætas arma tractabunt. Non imperii dignitas conservabitur, non militie disciplina: sed more latrociniæ deprædatio et vastus sicut. Regnum multiplicabitur, et decem viri occu-

VARIORUM NOTÆ

Mortalium. Deest in ms. Taur.

A quo, etc. Ms. Reg. et ed., a quo ei tribuatur.

Interitum. At in editis est, et interitum.

Rerum. Non est in ms. Taurin.

Tempus. Ita Taurin., Bon., ed. Is. In ms. Reg. et in ed., tempore.

Prædicta. In Taurin. ms., prædicata.

Sint. Deest in ms.

Conclusione. Sic lego cum veter. MSS. Taur., Bon., At Reg. et ed., consummatione.

Nobis minus. Taurin. ms., novissimus.

Ipsum. Deest in editis.

Instructior. Sic habent mss. Bon., Reg. et ed. At Taurin., instructus.

Tunc. Sed tunc, in ed. et ms. Reg. legitur.

Tolleretur. Taurin. ms., Tollatur.

Hæc a prophetis, sed ut vatisbus. At in editis a prophetis et a vatisbus. — Hæc autem a prophetis. Cante, que sequuntur, sunt legenda. Vaticiniis enim fabulae et sonnia sunt admixta. CELIAR.

Male. At Taurin. ms. manu. Ex libro vii Divin. Instit. cap. 15, hic reposuimus male; sic enim habet: Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male querit, aut defensum manu.

Et. Deest in editis.

Tractabunt. Taur. ms., tractabit.

Vastiss. Ita mss. Taur., Bonon., ed. Is. At ms. Reg. et cæteri editi, vastatio

pabunt orbem, et partientur, et vorabunt; et existet A adessem tempus sciendum est, quo Deus ad communiantum sacerdotum revertatur.

Tunc erit tempus infandum et execrabilis, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitates et oppida interibunt, modo ferro, modo igni; modo terrae motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia et famine. Terra nihil feret, aut frigoribus nimiis, aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutualbitur in cruorem, partim amaritudine vitiabitur; ut nihil sit nec ad cibos utile, B nec ad potum salubre. His malis accedent etiam prodigia de cœlo, ne quid desit hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparetur. Sol perpetuo squalore fuscatur. Luna sanguine insuetur, nec amissio lucis damna reparabit. Stelle omnes decadent; nec temporibus sua ratio constabit, hyeme atque aestate confusis. Tunc et annus, et mensis, et dies brevabitur. Et hanc esse mundi senectutem ac defectiōnem Trismegistus elogatus est. Quæ cum venerit,

VARIORUM NOTÆ.

Vorabunt. Taur. ms., *devorabunt.*

Alius. Non est in editis.

Ex eo numero. Deest in ed. — *Ex eo numero.* Non sunt in ms. Bonon., imo nec in Taurin, ut Pfaffii notæ emendare nunc docent: unde Davisius et Heumannus corrigendi; adsunt vero in editis, et lib. vii Institut. cap. 16. BUN.

Asiam. Ms. Taur., *aliam*, male; ad quid enim refertur *aliam*?

Et. Non est in ed.

In potestatem suam. Ed. in *potestate sua.*

Adscitis. Ms. Reg. *ascisis.* Ed. *abscissis vorabit omnem.* Ms. Reg. etiam, *vorabit.*

Quo nemini libeat vivere. Desunt hæc in ms. Taurin.

Ut vivos. Sic ms. Taurin et Bon. in Reg. et editis legitur *ut omnes vivos.* Sed vox *omnes* prorsus est inutilis.

Modo ferro, modo igni. Legitur autem, *modo ferro et igni* apud Buneman, qui hujus variantis sic rationem reddit. — *Modo ferro et igni.* Pfaffius et Davisius, *modo ferro, modo igni.* At quia noster aliquip ea non solent disjungere, et hic omnes priores editi, etiam Thomas. et Isæus exhibent, *modo ferro et igni*, illam copulam et, *pro modo*, revocavi cum Heumanno. BUN.

Frigoribus. In ed., *rigoribus.*

Amaritudine. At in ms. Taurin., *Amaritudinem.*

Potum. Taurin. ms., *potu.*

Accident etiam, etc. Sed in Reg. et ed., *accident prodigia hominibus ad timorem.*

Perpetuo squalore fuscatur. At Buneman. habet, *pallore fuscatur*, et notam sequentem exhibet. — Pro minus nota notiori vocem subdiderant priores editi omnes: *perpetuo squalore fuscatur.* Commodo Davisius afferit ex Plini lib. ii Hist. nat. c. 80: *Fiunt prodigiis et longiores solis defectus.... totius pene anni pallore continuo.* BUN.

Luna, etc. At ita ed., *lunam color sanguinis obumbrabit.*

Reparabit. At Taurin. ms., *reparavit.*

Confusis. In mss., *confusi.*

Venerit. Sic mss. Bon., Reg. et ed.; at Taurin.

A adessem tempus sciendum est, quo Deus ad communiantum sacerdotum revertatur.

Inter haec autem mala surget rex impius, non modo generi hominum, sed etiam Deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc erunt lacrymæ juges, luctus et gemitus perpetui, et ad Deum cassæ preces: nulla requies a formidine, nec somnus ad quietem. Dies cladem, nox metum semper augebit. Sic orbis terrarum pene ad solitudinem, certe ad raritatem hominum redigetur. Tunc et impius justos homines ac dicatos Deo persecetur, et se coli jubebit ut Deum. Se enim dicet esse Christum cuius erit adversarius. Ut credi ea possint, accipiet potestatem mirabilia faciendi: ut ignis descendat a cœlo; ut sol desistat a cursu suo; ut imago, quam posuerit, loquatur. Quibus prodigiis illicet multos, ut adorent eum, signumque ejus in manu aut fronte suscipiant. Et qui non adoraverit, signumque suscepit, exquisitis cruciati bus morietur. Ita fere duas partes exterminabit, tercia in desertas solitudines fugiet. Sed ille vecors, ira implacabili furens, adducet exercitum, et obsidebit montem, quo justi consugerint. Qui cum se viderint circumcessos, implorabunt auxilium Dei voce magna, et exaudiens eos, et mittet eis liberatorem.

ms. habet *evenerint.* — Buneman. quoque ex illo ms. et ex Davisiō *evenerint* posuit. Unde illam notam exhibet. — Editi ante male, *venerit*; non enim ad mundi senectutem, sed mala verbum pertinet: unde optimè Davisius observavit, haec referre verba Hermenetis, producta a Lactantio lib. vii, cap. 48: *πέντε δὲ ταῦτα γένονται, etc.*

Quo. In Taurin. ms., *quod.*

Prioris. In Taurin. ms., *priorib.*

Et. Addidi ex Bonon. et Reg.

Erunt lacrymæ. Editi habent, *non nisi etiam lacrymæ;* Bon. et Taur., *erunt.*

Ad Deum. Ita Taurin. et Bonon. At Reg. et ed., *ad eum.*

Formidine, etc. Sed ms. Reg. et edit., *ad formidinem*, aut *sommus ad quietem.* In Bonon. et Reg. est *ad quietem;* in Taur., *requiem.*

Metum. Taurin. ms. *tecum*, sed in aliis mss. et in edit. est *metus aut metum.*

Certe ad raritatem. Deest in edit. Sed sumpsimus ex ms. Taurin.

Et. Deest in edit.

Dicatos. Sic. mss. Taur., Bonon. Sed *deditos* est in ed.

Christum. Ed. *Deum pro Christum* habent: post *Christum* addunt editi *quam sit Antichristus.*

Ut credi ea possint. Buneman habet, *ut credi ei possit.*

A cœlo. In ed. *de cœlo.*

Desistat. In ms. Taurin. et utraque Ven. 1478, 93, 97, Paris. 1515, *resistat*, id est *consistat*, *subsistat*. Sæpe ita Cicero, Terentius, Seneca, alii. Ex Parrhasio *desistat*, omnes editiones, etiam Pfaffii invasit: at Davisius et Heumannus, *resistat*. Recite. BUN.

Suo. Non extat in editis.

Illicit. In ed., *allicet*. Verbo *illicere* passim uitur Lactantius.

Vecors. Ita mss. Taur., Bon. et ed. Is. Cæteri edit., *protivaria.*

Et exaudiens eos. Sic mss., Taurin. Bonon., ed. Is., Crat. Cæteri ed., *et audiet eos Deus, et immittet.*

CAPUT LXXXI.

(Lib. vii Inst., c. 20, 21, 26.)

De Christo e caelo descendede ad universale judicium, et de regno millenario.

Tunc eosolum in tempestate patefiet, et descendet Christus in virtute magna; et anteibit eum claritas ignea, et vis inestimabilis angelorum; et extinguetur omnis illa multitudo impiorum, et torrentes sanguinis current; et ipse duxor effugiet, atque exercitu saepre reparato, quartum præmium faciet, quo captus cum ceteris omnibus tyrannis, tradetur exustioni. Sed et ipse dæmonum princeps, auctor et machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodiæ dabitus, ut pacem-mundus accipiat, et ut vexata tot sæculis terra requiescat. Pace igitur pars, compressoque omni malo, Rex ille justus et vicitur judicium magnum de vivis et mortuis faciet super terram: et viventibus quidem justis tradet in servitium gentes universas; mortuos autem ad æternam vitam suscitabit, et in terra cum iis ipse regnabit, et condet sanctam civitatem, et erit hoc regnum justorum mille annis. Per idem tempus, et stellæ candidiores erunt, et claritas solis augebitur, et luna non patietur diminutionem. Tunc descendet a Deo pluvia benedictionis matutina et vespertina, et omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus: lac-tis et vini fontes exuberabunt. Bestie, deposita feritate, mansuentes, lupos inter pecudes errabit innoxius, vitulus cum leone pascetur, columba cum accipitre congregabitur, setpens virus non habebit, nul-

A lum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim Deo copiosum atque innocentem victimum ministrabit.

Peractis vero mille annis, ac resoluto diemem principi, rebellabunt gentes adversus justos, et re-niet innumerabilis multitudo ad expugnandum sanctorum civitatem. Tunc fiet ultimum judicium Dei a-versus gentes. Concutiet enim a fundamentis mi-terram, et corrueat civitates, et pluet super impi ignem cum sulphure et grandine, et ardebut, et se invicem trucidabunt. Justi vero sub terra paupi-latebunt, donec perditio gentium fiat, et exhibent post diem terrium, et videbunt campos cadaveribus oper-tos. Tunc fiet terræ motus, et scindentur montes, et subsident valles in altitudinem profundam, et congre-rentur in eam corpora mortuorum, et vocabitur se-men ejus Πολυάρδριον. Post hæc renovabit Deus mun-dum, et transformabit justos in figuræ angelorum, et immortaliatis veste donati, seruant Deo in sem-pi-ternum. Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad poenam. Eos quoque, secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta dan-nati, et æternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis supplicia persolvant.

CAPUT LXXXIII, alias XII.

(Lib. viii Inst., c. ult.)

Spes salutis in Dei religione et cultu.

Quare cum hæc omnia vera et certa sint, propheta-rum omnium consona annuntiatione prædicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem sibylle C cecinerint, dubitari non potest quin spes omnis vita-

VARIORUM NOTÆ.

In tempestate. Ms. Reg. et ed., *intempesta nocte.*
Anteibit. Ita miss. Taur., Bon. At. Reg. et ed., *ante-cedet.*

Vis inestimabilis. Ed., *virtus.* *Inæstimabilis* autem, pro innumerabilis, vox Lactantio peculiaris. Vid. not. ad cap. 33 libri de Mortib. Persecut.

Omnibus. Non extat in ed. — *Cum ceteris omnibus.* Vulgg., *cum ceteris tyrannis:* Bonon., *Cum omnibus tyrannis.* Utrinque lecturem conjunxit Taur., et me-rito quidem. Bon.

Tradetur. In ms. Taurin., *traditur.*

Igneis. Deest in ms. Taurin.

Et ut vexata, etc. Hic sequor ms. Bon. et 6 ed. Ut pro et, extat in editis ceteris. — *Vexata tot sæculis.* Edit. ante Thomasium, in his Tornæsiiane, neglexerunt D vocalam tot, quæ merito a Thoinasio et seqq. est addita; nam lib. vii, cap. 19: requieacet orbis, qui per tot sæcula..... pertulit servitutem. Bon.

Parta. In Taur. ms., *parata.*

Servitum. Ita ms. Taurin.; at Sueton. ed., *servitutem.* Vide cap. 21 lib. de Mortibus Persecutorum.

His. At in ms. Reg. et ed., *his.* De falso regno Chri-sti millenario, vide not. ad lib. vii Divin. Instit., c. 14 et 24.

Hoc. Deest in edit.

Et. Deest in ms. Taurin.

Ministrabit. Ita Taurin., Bonon. At ms. Reg. et ed., dabit.

Resolutio. Id est, denuo soluto. Lib. vii, cap. 26: *Solvevit denuo, et custodia emissus exhibit.* Bon.

Adversus gentes. Sed ms. et ed., *defenditque sanctorum gentem.* Concuget.

Fiet. Ms. Reg. et ed., *fient.*

Scindentur mones. At in ms. Reg. et ed., *scindent*

se mones, et subsident in latitudine vallis profunde.
In eam. Ms. Reg. et ed., ea.

Polyandrium. Πολυάρδριον. Habebant pagani xenola-phia, in quibus peregrinus sepeliebant, quæ polyan-dria etiam aliter appellabant, quod essent omnes communia. Suidas.— Quid alii vocant coqueteriem, monumentum, dicitur etiam Polyandrium, a duabus vocibus græcis, πολὺς et ἄρδης, quod multi homines, πολλοὶ ἀρπεῖ, eo ferantur.

Figuras. Ms. Reg. et ed., *figuram.*

Immortalitatis. Ms. Taurin., *immortalis.*

In sempiternum. Post verba hæc, ms. Taurin. ad-dit: *Ei hoc erit regnum Dei, quod finem non habebit.* Et sapit glossema; nec legitur in libri septimi Divin. Instit. cap. 26.

Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad poenam. In ms. Bonon. est etiam, in Reg. em, in Taur. et, in editis est enim pro etiam. Hæc Lactantius me-lius quam supra, lib. vii, cap. 20, ubi contrarium docuit.

Eos quoque. Editi, eosque.

Dannati et æternis. At in editis, *dannet æternis-que.*

Supplicia. Non extat in editis.

Hæc omnia vera, etc. Sed in ms. Reg. et ed. *Hæc omnia vera;* omnium consona administratione prædicta. Legitur consona in omnibus editis et mss. præter Taur., in quo est consonanti, in eodem et in Bonon., adnunciatione.

Hystaspes. Sic Taur. et Bon. mss.

Cecinerint. Ita Taurin., Bonon. At edit. concin-erint.

Quin spes. Sic Bon., Taur. Sed ed., *curse spes om-nes viæ.*

ac salutis in sola Dei religione sit posita. Itaque nisi homo Christum suscepere, quem Deus ad liberationem misit atque missurus est, nisi summum Deum per eum cognoverit, nisi mandata ejus legemque servaverit, in eas incidet poena de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contempnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut coelestibus honoremur; temporalia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat se quisque ad justitiam, formet ad continentiam, præparet ad agonem, instruat ad virtutem; ut

VARIORUM NOTÆ.

Sit posita. Ita Taur. Reg., ed. Is. Cæt. ed., *sint posita.* Ms. Bon., *sint posita.*

Christum. Non est in ed.

Atque missurus est. Sic Bon., Reg. At multi ed. ista non habent, sed, *nisi summum Deum per eum, qui missus est, cognoverit.*

Legemque. Ms. Reg. et ed., *legesque..*

Honoremur. Ita ms., sed editi, *onoremur.*

A si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus a recto et bono divellatur, non se substernat insensibilibus figurantis, sed verum et solum Deum rectus agnoscat: abjiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram: teneat innocentiam, prosit quamplurimis, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit. Deo judice, pro virtutis sue meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci.

VARIORUM NOTÆ.

Veniomus. Ms. Taurin., *fugiamus,* quod mox præcessit.

Formet. Ita ms. Bon. In Taurin. est, *reformet;* in ed., *firmet.*

Præparet ad agonem. Deest in ms. Taurin.

Divellatur. Ms. Taurin., *depellatur.*

Agnoscat. Sic mss. Taur. et Bon., et ed. Is. Alii ed., *cognoscat.*

Immortalitatis. Ms. Bon., *immortalis.* Mendose.

SYLLABUS RERUM QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

Elenchus operum quæ in hoc volumine continentur. 9.
Notitiae biographicae necnon et bibliographicæ de sanctis pontificibus Romanis, Marcellino, Marcello, Eusebio, Melchiade, et de Rheticio Aduensi episcopo. 10

SANTUS MARCELLUS PAPA.

§ primus. — Quando et quamdiu sederit. *Ibid.*
II. — De antiqua fabula qua Marcellinum idolis thus obuiisse vulgatum est. *Ibid.*

§ III. — *Vulgatæ syndi Suessanæ seu Sinuessanae de Marcellino papa gesta.* 11

I. — Urbani et Marcellini alteratio. *Ibid.*
II. — De thurificatione Marcellini. 12

III. — De syndo in qua Marcellinus thurificasse se negat. 13

IV. — Damnantur Urbanus, Castorius ac socii. 14

V. — Presbyteri Romani damnationem Castorii et sociorum ratam habent, Marcellini causam discutiunt alii quinq. quaginta episopi. 15

VI. — Suo eum iudicio permittunt, et quinque clericorum damnationem approbant. 16

VII. — Marcellinum thurificasse probatur. Superinducuntur quatuor et quadraginta novi testes. Ipse se damnat Marcellinus. *Ibid.*

SANTUS MARCELLUS PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit. 19
II. — De Constantia Marcelli in servanda pœnitentia disciplina. 21

De sancto Marcellio martyre Damasi papæ carmen, *Ibid.*
§ III. — De decreto quod Marcellio adscribitur, ubi de usu quo pueros monasteriis parentes offerebant, disseruntur. 22

SANTUS EUSEBIUS PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit. 23
II. — In quo vulgatum de S. Eusebio carmen explicatur. 27

§ III. — De epistolis ac decretis Eusebio papæ adscriptis. *Ibid.*

SANTUS MELCHIADES PAPA.

§ I. — Quando et quamdiu sederit. 29
II. — De litteris Maxentii imperatoris ac præfeti pretorio Melchiadi datis, quibus illi ecclesiis que fuerant absente, restituji jubebant. 30

§ III. — Donatistarum causa Melchiadis cognitioni a Constantino imperatore demandatur. 32

§ IV. — Melchiadis sententia de Cæciliensi causa. 33

§ V. — Melchiadis judicium Donatistarum antiqui respunnt, eumque postmodum traditionis librorum recentiores falso accusant. 38

§ VI. — De decretis Melchiadi papæ attributis. - 40

Rhetecii episcopi Aduensis dictum de Baptismo. 46
Anonymi carmen de Laudibus Domini. *Ibid.*

Celsi in altercatione Jasonis et Papisci præfatio de Ju-dica incredulitate, ad Vigilium episcopum. 49

Præfatio Nicolai Lenglet Dufresnoy in Lactantium. 58

Lactantii Vita. 75

Insignium virorum testimonia de L. Cæcilio Firmiano Lactantio. 78

Synthesis doctrinæ Lactantii. 81-82 et seq.

Annotaciones censoriae in quædam Lactantii errata. 87-88.

Propositiones quæ in Lactantio reperiuntur ad fidem pertinentes a catholicis caute legendæ. 91-94

Elenchus manu scriptorum codicum Lactantii. *Ibid.*

Manu scripti codices. 94-100

Notitia manu scriptorum codicum Lucii Cæcilii Firmianus Lactantii, qui servavit Ronie, in apostolica bibliotheca Vaticana. 102-104

LACTANTII DIVINARUM INSTITUTIONUM

Liber PRIMUS. — *De falsa religione.* 110

Analysis hujus libri. *Ibid.*

Præfatio. — Quantis sit et fuerit semper cognitio veritatis. 112

Caput primum. — *De religione et sapientia.* 113

Cap. II. — *Quod providentia sit in rebus humanis.* 120

Cap. III. — *Uniusne potestate Dei mundus regatur, an multorum.* 122

Cap. IV. — *Quod unus vere sit Deus a prophetis etiam preannuntiatus.* 127

Cap. V. — *De testimoniosis poetarum et philosophorum.* 129

Cap. VI. — *De Divinis testimoniosis et de Sibyllis et earum carminibus.* 138

Cap. VII. — *De testimoniosis Apollinis et deorum.* 148

Cap. VIII. — *Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat.* 155

Cap. IX. — *De Hercule, et ejus vita et morte.* 156

Cap. X. — *De Esculapii, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberi vita et gestis.* 160

Cap. XI. — *De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano.* 165

Cap. XII. — *Quod Stoici figmenta poetarum ad philosophicam transferunt rationem.* 184

Cap. XIII. — *Quam vanæ sint et inane Stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et ope.* 186

Cap. XIV. — *Quid de diis Euhemerii et Ennii doceat sacra historia.* 190

Cap. XV. — *Quomodo cum fuerint illi homines, dii fuerint nominati.* 192

Cap. XVI. — *Qua ratione dii esse non possint, quos sexus*